

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

**Prijelazno razdoblje kasne halštatske kulture i rane latenske kulture na
prostoru južne Karpatske kotline**

Jelena Maslač

Mentor: dr.sc, Hrvoje Potrebica, izv. prof.

Zagreb, 2018.

Željela bih se zahvaliti svima koji su na bilo koji način pomogli u stvaranju ovog diplomskog rada, posebno svom mentoru Hrvoju Potrebici čija su predavanja kod mene i stvorila posebnu znatiželju upravo za razdoblje željeznoga doba. Puno zahvalnosti dugujem i kolegi Ivanu Drniću iz Arheološkog muzeja u Zagrebu koji je odvojio svoje vrijeme kako bi mi pomogao u trenucima u kojima se činilo da sam zapela u ovoj teškoj temi, a isto tako i brojnim kolegama koji su uvijek imali vremena saslušati moje probleme i pomoći mi ponekim savjetom. Na kraju bi posebno zahvalila svojoj obitelji, prijateljima i bliskim osoba koje su me poticale i nisu dopustile da posustanem kroz cijelo razdoblje pisanja ovog diplomskog rada.

Sažetak

Tema prijelaznog razdoblja iz starijeg u mlađe željezno doba, tj. iz halštatske kulture u latensku kulturu, aktualna je među arheolozima još od 19.st., a posebnu pozornost privlači u posljednje vrijeme zbog raznih novih saznanja i istraživanja na ovom polju. Prijelazno razdoblje trajalo je kroz 4. i 3.st.pr.Kr. (datacija varira od prostora do prostora), te uz njega vežemo razne zajednice kasne halštatske kulture, kao i rane latenske kulture kod koje se posebno ističu Skordisci i Taurisci.

U radu će biti najviše riječi o halštatskoj kulturi i latenskoj kulturi, te o njihovim sličnostima i razlikama. Glavnina rada baviti će se prijelaznim razdobljem kasne halštatske kulture i rane latenske kulture na prostoru južne Karpatske kotline, tj. na jugu Panonske nizine. Prijelazno razdoblje objašnjeno je kroz razne grobne cjeline, nekropole, naselja ili samostalne nalaze s prostora juga Panonske nizine. Kako bi lakše objasnili to prijelazno razdoblje, u radu su objašnjeni i stupnjevi koje povezujemo s kasnom halštatskom kulturom i ranom latenskom kulturom. U okviru tih stupnjeva detaljnije su obrađeni bitni lokaliteti koji prvi pokazuje neke naznake prijelaza iz starijeg u mlađe željezno doba.

Summary

The topic of the transitional period from the Early to the Late Iron Age, i.e. from the Hallstatt culture in the La Tène culture, current among archaeologists since the 19th century, a special attention is drawn to lately due to a variety of new knowledge and research in this field. The transitional period lasted through the 4th and 3rd centuries BC (the date varies from area to area), and with him we associate various communities from late Hallstatt culture, as well as early La Tène culture in which the most significant are Scordisci and Taurisci.

The paper will focus mostly on the Hallstatt culture and La Tène culture, as well as their similarities and differences. The bulk of the work will deal with the transitional period of the late Hallstatt culture and early La Tène culture in southern Carpathian basin, i.e. in the south of the Pannonian plain. The transitional period is explained through various grave units, necropolis, settlements or independent finds from the area of the south Pannonian plain. To help explain this transitional period, the paper presents the phases associated with the late Hallstatt culture and early La Tène culture. Within these phases the relevant sites which shows the first signs of transition from the Early to the Late Iron Age are more elaborately discussed.

Sadržaj

Sažetak.....	3
Summary	3
1. Uvod.....	5
2. Prijelazno razdoblje halštatske kulture u latensku kulturu.....	5
2.1. Starije željezno doba – Halštat.....	6
2.2. Mlađe željezno doba – Laten	7
2.3. Razlike i sličnosti starijeg i mlađeg željeznog doba.....	12
2.4. Prijelazno razdoblje na prostoru Karpatske kotline.....	17
3. Prostor jugoistočne Panonske nizine u željeznom dobu	19
3.1. Daljska i bosutska grupa	20
3.2. Srijemska grupa	22
3.3. Prijelaz kasnohalštatske kulture na ranolatensku kulturu	23
3.3.1. Horizont Čurug.....	25
3.3.2. Lokaliteti s prostora Baranje	29
3.3.3. Horizont Beograd 1	32
3.4. Skordisci.....	37
4. Prostor između Tauriska i Skordiska u vrijeme prijelaza iz starijeg u mlađe željezno doba 39	
5. Prostor jugozapadne Panonske nizine.....	41
5.1. Dolenjska grupa.....	41
5.1.1. Negovski horizont	42
5.2. Mokronoška skupina.....	45
5.2.1. Stupanj Mokronog 1.....	48
5.2.2. Lokalitet Bizjakova hiša.....	52
6. Zaključak	53
Popis slika.....	58
Popis literature	61

1. Uvod

Prijelazno razdoblje iz starijeg u mlađe željezno doba vrlo je komplicirana i intrigantna tema kojom se arheolozi bave još od 19.st., a u posljednje vrijeme posvećuje joj se sve više stranih i domaćih autora. Sama tema nam je iznimno bitna jer se ovdje radi o samom kraju prapovijesnog doba kada se događaju mnoge zanimljive promjene u društvu i načinu života na velikom prostoru, a osim toga možemo sve više pratiti širenje utjecaja iz antičkog svijeta. Upravo to što se radi o jako velikom prostoru dovodi do mnogih komplikacija jer se na različitim prostorima taj prijelaz drugačije odvijao i zato da bi stvarno shvatili što se događalo u tom razdoblju potrebno je puno samostalnog i timskog rada s kolegama iz cijele Europe kako bi dobili što čišću sliku toga razdoblja. Zbog ranije navedenoga, kada se govori o ovoj temi javlja se puno pitanja na koja na žalost još nemamo odgovore, ali nove generacije arheologa sve se više okreću drugačijim načinima istraživanja i interdisciplinarnosti što doprinosi razmrsivanju ovoga klupka koje tvori prijelazno razdoblje iz starijeg u mlađe željezno doba.

Ovim radom pokušat će se u kratko objasniti kako je izgledalo cijelo to razdoblje od kasnog halštata preko prijelaznog razdoblja do ranog latena kroz dva područja, a to su: jug Panonske nizine, te prostor Slovenije (najviše se to odnosi na prostor rasprostiranja Mokronoške grupe u mlađem željeznom dobu). U prvom poglavlju pozabavit ćemo se općenito halštatom i latenom, te nekim sličnostima i razlikama ta dva razdoblja, a onda i samim prijelazom te kako se on najčešće očituje. Drugo poglavlje bavit će se nama najbližim područjem, a to je prostor juga Panonske nizine. Upravo to područje će biti glavni fokus ovoga rada, a ostala područja će nam poslužiti kao primjer kako se taj prijelaz dogodio na drugim područjima u našoj blizini. Zadnje poglavlje doticat će se prostora naše susjedne države Slovenije i njezinih vrlo zanimljivih željeznodobnih lokaliteta.

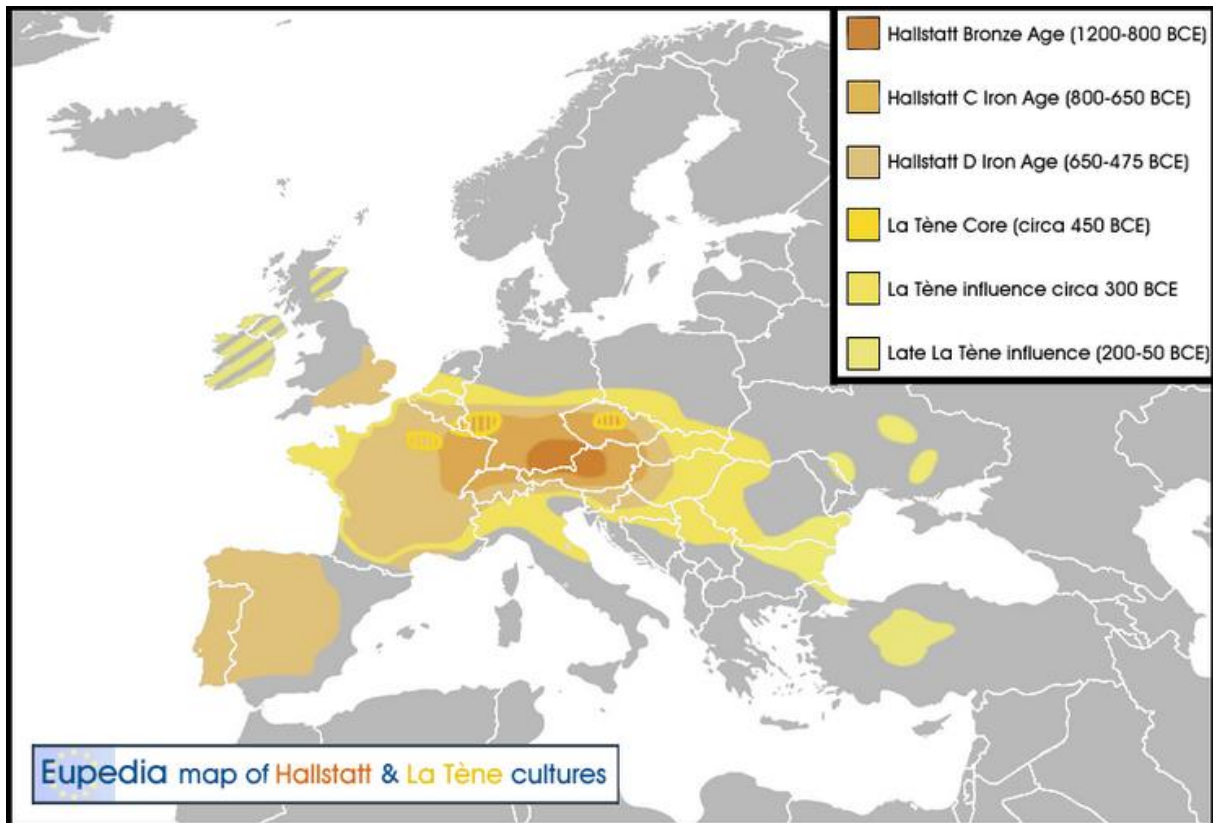
Cilj ovoga rada je pokušaj razumijevanja ovog iznimno zanimljivog, ali kompliciranog razdoblja. Te približavanje i objašnjavanje ove teme svima koje zanima arheologija, prapovijest ili željezno doba.

2. Prijelazno razdoblje halštatske kulture u latensku kulturu

U ovom poglavlju istaknuti ćemo neke posebnosti starijeg i mlađeg željeznog doba, te koje su njihove razlike, a zatim i neke stvari koje možemo kontinuirano pratiti kroz cijelo željezno doba. Osim toga pozabavit ćemo se općenitom slikom prijelaza iz starijeg u mlađe željezno doba.

Ovdje je još bitno spomenuti neke arheologe koji su se među prvima bavili (već u 19.st.) prapoviješću i razdobljem željeznog doba te su napravili i kronološke tablice koje u nekom obliku koristimo još i danas. C. J. Thomsen je danski arheolog koji prvi radi sistematizaciju prapovijesnog doba i dijeli ga na kameno doba, brončano doba i željezno doba. Zatim slijedi Hans Hildebrand koji radi sistematizaciju

željeznog doba tako da ga dijeli na starije željezno doba (halštat) i mlađe željezno doba (laten).¹ Nakon Hildebranda imamo Otta Tischlera koji dijeli halštat na stariju fazu (Ha C) uz koju veže horizont mačeva i mlađu fazu (Ha D) uz koju veže horizont bodeža. Zadnji i najbitniji autor tog vremena je Paul Reinecke koji radi sistematizaciju brončanog doba i željeznog doba. Njegovu sistematizaciju i danas koristimo, ali postoje regionalne varijante ili regionalne sistematizacije koje su uglavnom paralelne s Reineckeovom sistematizacijom. Po Reineckeovoj sistematizaciji željezno doba traje od Ha C do Lt D stupnja.²

Slika 1. Rasprostiranje halštatske i latenske kulture u željeznom dobu

2.1. Starije željezno doba – Halštat

Starije željezno doba još nazivamo i halštat prema mjestu Hallstatt (rudnik soli u Austriji, koristio se u razdoblju brončanog doba od 1600. do 1200. godine pr.Kr. i u razdoblju željeznog doba od 850. do 350. godine pr.Kr.³) gdje se nalazi eponimni lokalitet halštatske kulture. Pošto se halštatska kultura rasprostire na velikom prostoru (obuhvaća prostor centrale i zapadne Europe, te južne Europe), javljaju se određene razlike kada gledamo npr. odnos zapadne i istočne Europe do čega dolazi zbog razlika u

¹ Cunliffe 1997., 28. – 32.

² Arnold 2012., 89.

³ Kern i Grömer 2014., 72.

brončanodobnom supstratu na kojemu nastaje halštatska kultura. Upravo iz tih razloga halštatska kultura se dijeli na zapadni halštatski krug i istočni halštatski krug (prostor Hrvatske spada u istočni halštatski krug). Starije željezno doba po Reinekeovoj sistematizaciji traje od Ha C do Lt A stupnja, tj. od cca. 750. do 350. godine pr.Kr., iako naravno ono ne završava na svim prostorima u isto vrijeme.⁴

Najznačajniji događaj tog vremena je naravno razvoj metalurgije željeza što dovodi do promjena u materijalnoj kulturi, ali i u društvenim odnosima. Sve to dovodi do društvene diferencijacije i stvaranja elitnog sloja kojeg čine ratnici i trgovci, a njihovu moć možemo vidjeti kroz bogato opremljene grobne cjeline.⁵ Ono po čemu se starije željezno doba ističe su gradinska utvrđena naselja i koncentracija moći u nekoliko većih centara, te bogati elitni ukopi.⁶ Bogati elitni ukopi u starijem željeznom dobu su uglavnom ukopi muškaraca (najčešće ratnika) uz koje ponekad nalazimo žene⁷ i zanimljivo je da su se u tom razdoblju samo bogati muškarci ukopavali s oružjem tako da ostale muškarce teško možemo definirati, pa se čini da u tom razdoblju ima puno više ženskih grobova, ali to je jednostavno iskrivljena slika koju dobivamo.⁸ Ratnici su dosta uniformni na prostoru cijelog halštatskog kulturnog kompleksa, a najveća razlika je da u istočnom krugu ratnici preferiraju sjekire, dok su mačevi koje pronalazimo najčešće nasljeđe iz brončanodobne kulture polja sa žarama.⁹ Ovdje je još bitno spomenuti i jake utjecaje civilizacija s prostora Mediterana, što najbolje vidimo kroz razne importe (najčešće su to posude) koje nalazimo podjednako u naseljima i u bogatim grobovima. Uz materijalna dobra prihvaćaju i neka nematerijalna dobra kao što je grčki *symposium*.¹⁰

U jednom trenutku u kasnohalštatskom horizontu nestaje pokapanje pod tumulima, ali to ne znači nužno da prestaje postojati zajednica koja je nastanjivala taj prostor, već je moguće da se samo dogodio nestanak elite kakvu do tada poznajemo. Dokaz ovoga vidimo na nekim srednjelatenskim i kasnolatenskim naseljima u kojima pronalazimo kasnohalštatski horizont.¹¹

2.2. Mlađe željezno doba – Laten

Mlađe željezno doba nazivamo još i laten prema mjestu La Tène u Švicarskoj (lokalitet se nalazi na sjevernoj strani jezera Neuchâtel gdje su pripadnici latenske kulture ritualno bacali oružje i razne stvari u jezero) koje je eponimni lokalitet latenske kulture. Latenska kultura se rasprostire na još širem prostoru nego halštatska kultura tako da i ovdje vidimo razlike kada promatramo ishodište latenske

⁴ Cunliffe 1997., 51.

⁵ Balen – Letunić 2004., 18.

⁶ Cunliffe 1997., 53.

⁷ Arnold 1995., 154.

⁸ Arnold 2012., 92.

⁹ Potrebica 2013., 96. – 100.

¹⁰ Cunliffe 1997., 57.

¹¹ Potrebica 2013., 212.

kulture koje se vjerojatno nalazilo u centralnoj i južnoj Njemačkoj i perifernu zonu, a razlike su vidljive i u načinu na koji autohtone zajednice prihvaćaju novopridošlu kulturu. Laten po Reineckeovoj sistematizaciji traje od Lt A do Lt D stupnja, tj. od cca. 400. do 50./15.pr.Kr., što naravno kao i kod starijeg željeznog doba zavisi od prostora do prostora.¹²

Najveća novost mlađeg željeznog doba je pojava naroda kojeg nazivamo Kelti, njihove zajednice se smatraju prvima koje su razvile latensku kulturu i svojim migracijama ju širile po Europi. Migracije najvjerojatnije kreću iz aristokratskih centara moći Kelta koji su bili oko rijeka Marne i Moselle, te na prostoru Bohemije, a većina ih se događa u 4.st.pr.Kr. što zbog plaćeničkih poslova i želje za finim stvarima s kojima se upoznaju na Mediteranu, što zbog prenapučenosti¹³ njihovog centralnog prostora.¹⁴ Mehanizam tih naseljeničkih grupa koje su migrirale je takav da se prvo radi selekcija kolonizatora, zatim kreću na put, ali sporo napreduju jer polako istražuju prostor i na kraju kada se smjeste na nekom prostoru, stvaraju nove kontakte i socijalne mreže za komunikaciju s lokalnim zajednicama u regiji.¹⁵ Kada se radila selekcija kolonizatora uzimali su se ljudi iz više plemena tako da nastaju nove etnički i plemenski heterogene zajednice, što najbolje možemo vidjeti po različitim osobnim predmetima, nošnjama i običajima.¹⁶ Njihovim migracijama razvijaju se nove zajednice nastale miješanjem autohtonog stanovništva i grupa keltskih migranata, a primjer takvih zajednica su Taurisci i Skordisci na prostoru Hrvatske. Već i prije pristizanja keltskih zajednica autohtone zajednice krajem starijeg željeznog doba prolaze proces hibridizacije i također se sastoje od ljudi različitih kulturnih i etničkih obilježja.¹⁷ Na perifernim prostorima rasprostiranja latenske kulture se već u starije željezno doba javljaju neki predmeti latenske kulture koji dolaze na ta područja zbog mobilnosti zajednice¹⁸ i prije početka migracija¹⁹. Što se tiče keltizacije Karpatske kotline možemo vidjeti da se ona odvijala u dva horizonta: pred dux (*Vorduchov*) od cca. 400. do 370./360. godine pr.Kr. i Dux – Münsingen²⁰ (*Duchov* – *Münsingen*) od cca. 370./360. do 300. godine pr.Kr.²¹ Najmobilniji dio zajednice su bili vojnici koji su često bili plaćenici u raznim vojskama ili su išli u pljačkaške pohode (pljačkaški pohodi su često utjecali na status muškarca u zajednici²²), što je vrlo često dovodilo i do sklapanja saveza s drugim zajednicama, a savezi bi se pečatili s raznim darovima. Takav način komunikacija je također doprinio

¹² Cunliffe 1997., 51.

¹³ Antički pisci često navode prenapučenost centralne Europe kao jedan od glavnih razloga keltskih migracija, ali danas nemamo puno arheološki dokaza za to, štoviše u to vrijeme se na prostoru centralne Europe događa rast bogatstva i moći; Džino 2008., 52.

¹⁴ Arnold 1995., 158. -159.

¹⁵ Rustoiu 2012., 364.

¹⁶ Rustoiu i Berecki 2016., 286.

¹⁷ Bid. 286.

¹⁸ Mobilnost zajednice – kretanje jedne osobe ili manje grupe u različite svrhe, ali s namjerom vraćanja na mjesto polaska; Hauschild 2009., 173.

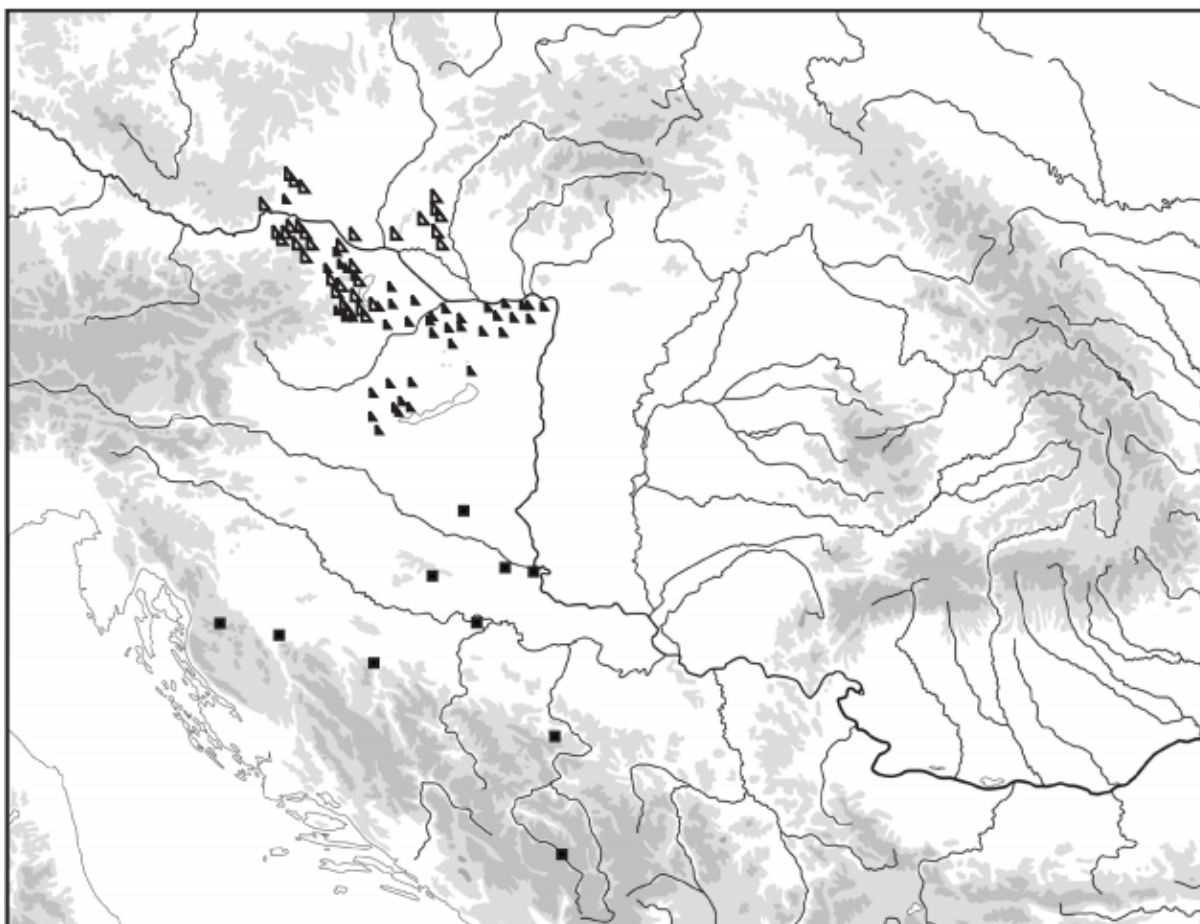
¹⁹ Migracija zajednice – kretanje jedne osobe ili manje grupe (na veće udaljenosti) s ciljem ostajanja na destinaciji ili odabranom prostoru; Hauschild 2009., 174.

²⁰ Dux i Münsingen su imena ranolatenskih fibula po kojima možemo raspoznati ranolatenski horizont od kasnohalštatskog horizonta; Ristoiu 2012., 359.

²¹ Cunliffe 1997., 79.

²² Bid. 88.

širenju latenskih proizvoda na velikom prostoru, ali i širenju mode, te znanja i vjerovanja keltskih zajednica. Osim vojnika ovdje je bitno spomenuti i žene koje su se sklapanjem brakova selile u druge zajednice, a ti brakovi su se vrlo često događali zbog političkih razloga.²³ Novija arheološka istraživanja i istraživanja haplotipova sugeriraju da je posebice u prapovijesti i ranoj povijesti bilo više žena koje su migrirale nego muškaraca.²⁴ Još jedan od načina širenja mode i tehnologije je preko raznih obrtnika, a posebice kovača koji su bili dosta mobilni zbog potrage za novim kupcima, dobavljačima i ulagačima, te preko izrađivača nakita. Plinije Stariji čak priča priču o keltskom kovaču Helicu koji je neko vrijeme živio i radio u Rimu, nakon čega se vratio u svoju zajednicu sa sobom noseći datulje, grožđe, vino i maslinovo ulje što je jako zainteresiralo pripadnike njegove zajednice, te su navodno zbog toga došli do odluke da napadnu sjever Italije. Ovu priču naravno uzimamo s rezervom kao i brojne druge koje čitamo u djelima antičkih pisaca, ali spominjemo ju jer jako dobro ilustrira koliko je u procesu latenizacije bila bitna uloga obrtnika.²⁵

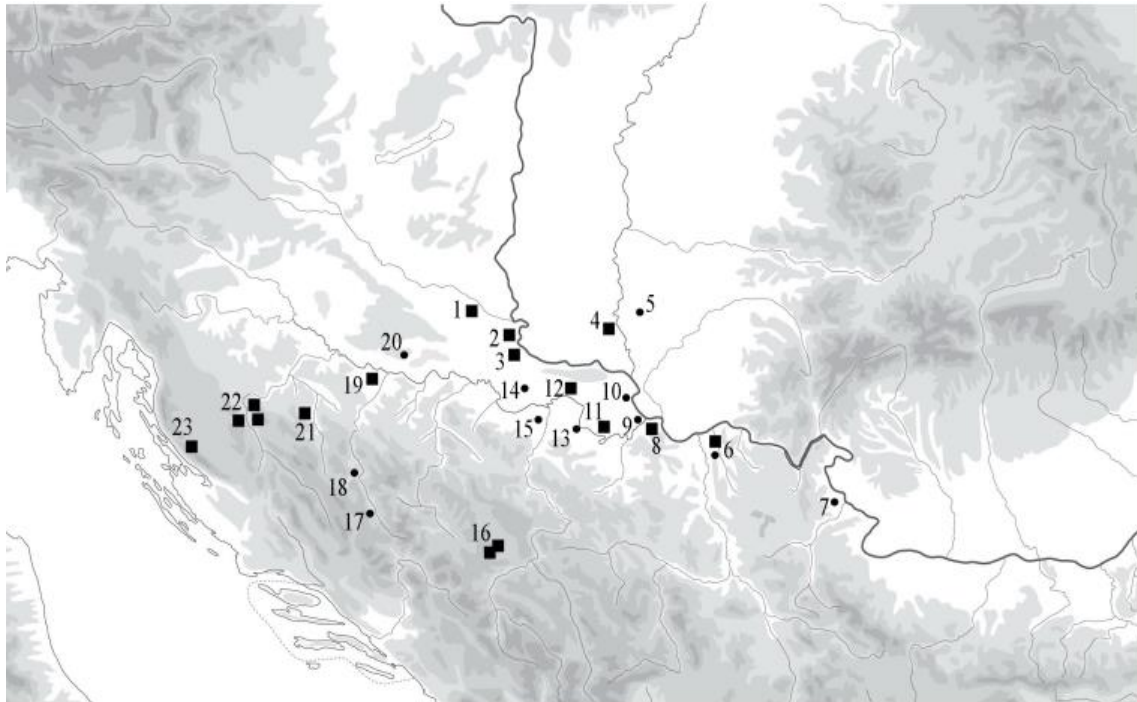

Slika 2. Rasprostriranje dux fibula u Lt B1 stupnju

²³ Rustoiu 2012., 368. – 369.

²⁴ Arnold 2012., 91.

²⁵ Rustoiu i Berecki 2014., 249. – 250.

Slika 3. Rasprostiranje dux i münsingen fibula u Lt B2 stupnju

Neke od bitnih promjena u odnosu na kasni halštatski su nestanak velikih naselja i središta, te prijelaz s paljevinskog načina pokopavanja u biritualni način pokopavanja u kojemu prevladavaju kosturni ukopi. Što se tiče društvenih promjena možemo vidjeti značajniju ulogu žena, gostoprimstvo im je bilo iznimno bitno, bogatstvo se kod njih mjeri u dobrima koja lako mogu ponijeti sa sobom kada otputuju (npr. zlato i stoka)²⁶, a zlatni torkves ili ogrlica su znak najvišeg socijalnog i ekonomskog statusa.²⁷ U ovom razdoblju nastaju velika ravna groblja s bogatijim ukopima nego u halštatu jer su se pokojnici pokopavali sa stvarima koje su im trebale i tijekom života, pa prema tome možemo pratiti i čime su se pokojnici bavili za vrijeme života.²⁸ Kada se priča o grobljima ovdje je vrlo bitno spomenuti i pojavu jako bogatih ženskih grobova koji se između 450. i 380. godine pr.Kr. javljaju na prostoru centralne i južne Njemačke. Dobar primjer jednog takvog groba je grob žene iz Vixa (Francuska) koji po datumu pripada kasnom halštatu (480.pr.Kr.), ali zapravo je prva manifestacija ranog latena.²⁹ Najvjerojatniji razlog njihove pojave je kratkotrajna reakcija na odlazak muških pripadnika elite na plaćeničke poslove i potreba za održavanjem vlasti u zajednici.³⁰ Još jedan mogući razlog njihovog pojavljivanja (ali ovaj put na prostoru istočnog halštatskog kruga) je održavanje vlasti stvaranjem ženidbenih veza.³¹ Kada već spominjemo političke odnose keltskih plemena ovdje je bitno spomenuti i sustav klijenata, tj. sustav u kojemu su manja plemena klijenti većih plemena, a obje strane od toga imaju pozitivne utjecaje. U

²⁶ Cunliffe 1997., 73.

²⁷ Arnold 1995., 159.

²⁸ Megaw 1970., 17.; Ramsel 2014., 201.

²⁹ Arnold 1995., 156.

³⁰ Bid. 154. – 165.

³¹ Potrebica 2013., 135.

slaganju takvih političkih dogovora među plemenima veće pleme često uzima taoce iz manjeg plemena kao zalog za dobro ponašanje, a to su obično bili sinovi aristokrata ili aristokratkinje.³²

Uz latensku kulturu vežemo i razvitak posebnih dekorativnih stilova, koji ide čak toliko daleko da tipove mačeva možemo razlikovati prema ukrasima na koricama mača, a osim čisto dekorativne svrhe ukrašavanje često ima i neku simboličku svrhu.³³ Prvi stilovi koji se razvijaju su rani stil (halštatski i orijentalizirajući motivi) i waldalgesheim stil (klasični cvjetni i prirodni motivi).³⁴ Ovdje je bitno spomenuti da u latenu vidimo odmak od sredozemnih uzora koji su bili dosta bitni u halštatu.³⁵ Također nema puno stepskih utjecaja, a nešto je više tračkih utjecaja u vidu rogova za piće i prikazivanja bikovskih glava.³⁶

O mlađem željeznom dobu, tj. konkretnije o Keltima znamo puno toga iz antičkih povijesnih izvora koje nemamo za starija razdoblja. Najviše tekstova o njima javlja se u 4.st.pr.Kr. jer su tada već dobro upleteni u političku situaciju i vojske na Mediteranu kao plaćenici, pljačkaši ili stanovništvo. Rimski pisci ih kao i grčki uglavnom nazivaju Gali (*Galli, Galatae*), ali u 1.st.pr.Kr. počinje se sve više koristiti naziv Kelti za koji Cezar tvrdi da ga i oni sami koriste u svom jeziku (grč. = *Keltoi*, lat. = *Celtae*). Inače pojam Kelti se veže za zajednice na velikom prostoru Europe, a pojam Gali se veže za plemena koja iz centra razvoja sele na jug i jugoistok Europe. Jedni od prvih spomena Kelta su u djelima Massilliota Periplusa koji ih spominje u svom „vodiču za jedrenje“ oko 600. godine pr.Kr. i Hekateja iz Mileta koji kao geograf krajem 6.st.pr.Kr. spominje neka keltska naselja. Ephorus (4.st.pr.Kr.) ih spominje kao pripadnike četiri velike barbarske zajednice u koje spadaju Skiti, Perzijanci, Libijci i Kelti. Platon (4.st.pr.Kr.) ih također spominje u svojem djelu „ Zakoni“ kao dobre ratnike, ali ljude koji vole piti. Aristotel (4.st.pr.Kr.) ih opisuje kao jako čvrste ljude, a navodno se u izgubljenom djelu „Magicus“ koje se pripisuje Aristotelu spominju keltski druidi. Bitan je još grčki autor Pytheas koji je plovio oko Europe i u svojem djelu spominje Britansko otočje, ali ga ne naziva zemljom Kelta što je vrlo bitno za one koji se danas bave istraživanjem keltskih zajednica. Zanimljivo je kako svi autori u početku pišu o Keltima kao strašnom barbarskom narodu s jakim ratnicima, a kako se smanjila opasnost od njihovog daljnjeg širenja u 2.st.pr.Kr. tako se i tekstovi o njima sve više mijenjaju. Tako onda imamo Posejdonija koji nastavlja Polibijevo djelo „Povijest“ koje se sastoji od 52 knjige, a u 23. knjizi piše o Keltima i dosta im je naklonjen te blago piše o njima. Upravo iz njegovog djela kasniji autori kao što su Strabon, Diodor Sikulski i Julije Cezar crpe informacije. Nakon toga u 1.st.pr.Kr. javljaju se autori kao Julije Cezar koji spominje Kelte u svojim djelima „Commentarii de bello Gallico“, a daju puno realniju sliku o njima od starijih autora.³⁷ Sljedeće razdoblje kada se ponovno počinje intenzivnije govoriti o Keltima

³² Cunliffe 1997., 109.

³³ Bid. 112. – 122.

³⁴ Bid. 37.

³⁵ Potrebica 2013., 209.

³⁶ Cunliffe 1997., 123. – 124.

³⁷ Bid. 1. – 9.

je vrijeme 17.st. kada se u Europi polako počinje buditi nacionalna svijest, a u isto vrijeme počinju se tiskati svi antički tekstovi među kojima su i oni koji spominju Kelte. Zanimanje za Kelte se u to vrijeme posebno probudilo u Britaniji i Francuskoj, tako da u 18. i 19.st. u obje države imamo više znanstvenika koji se bave Keltima na prostoru svojih država i pišu radove na tu temu. Danas znamo da ipak postoji određena razlika između zajednica koje se nazivaju Keltima na Britanskom otočju i onih koje mi spominjemo u ovom radu vezano za mlađe željezno doba. Krajem 19. i početkom 20.st. kada se piše o Keltima više se koriste arheološki dokazi, ali opet možemo vidjeti da se slika o njima mijenja prema političkoj situaciji u Europi. Tek nakon 1970. se više počinju gledati razne sfere života keltskih zajednica i one se pokušavaju što objektivnije sagledati, a to se održalo do danas.³⁸

Što se tiče vjerskog života keltskih zajednica imamo relativno puno podataka upravo preko antičkih izvora. Znamo da su Kelti imali posebna sveta mjesta koja mogu biti čistine u šumi ili razna mjesta vezana uz vodu kao što su npr. izvori, rijeke, jezera, močvare ili bunari. Upravo na takvim mjestima gdje ima vode nalazimo jako puno predmeta koji su ostavljani kao žrtve bogovima, a nalazimo i neke darove od drva (drvo je inače materijal koji lako propada, pa ga na arheološkim lokalitetima ne viđamo često, ali postoje određeni uvjeti u kojima se može sačuvati, a to su npr. močvare). Osim posebnih mjesta koje nalazimo u prirodi postojale su i pravokutne ritualne građevine.³⁹ Imali su cijeli razvijeni sistem religijskog vjerovanja i posebne dane kada su se slavili određeni događaji ili bogovi (npr. 1.studeni koji je bio keltska nova godina, a danas se zadržao u obliku Noći vještica ili u kršćanskom obliku blagdana Svih svetih). Vrlo veliku važnost za njih ima broj tri uz koji vežu razne simbolike, ali nekako se više veže uz ženska nego uz muška božanstva. Ovdje je još bitno spomenuti i odrubljivanje glava koje je bilo dosta bitno kod Kelta jer su vjerovali da je duša osobe smještena u glavi.⁴⁰ Ljudi koji su bili zaduženi za religiju i religijske obrede bili su druidi i vates.⁴¹

2.3. Razlike i sličnosti starijeg i mlađeg željeznog doba

Iako između starijeg i mlađeg željeznog doba postoje velike i jako bitne razlike, postoji i puno sličnosti koje su tu uglavnom jer autohtone zajednice zadržavaju neke elemente svoje kulture iz prijašnjih razdoblja, a pridošlice rado prihvaćaju neke elemente materijalne i duhovne kulture prostora na koje migriraju. Na primjer u istočnom halštatskom krugu lateni se gradi na supstratu razdoblja prije starijeg željeznog doba.⁴² Među najbitnije razlike starijeg i mlađeg željeznog doba spadaju promjene u grobnom ritualu i u načinu izgradnje naselja, a te promjene događaju se sredinom 5.st.pr.Kr.⁴³ Što se tiče promjena

³⁸ Bid. 10. – 14.

³⁹ Cunliffe 1997., 198. – 200.

⁴⁰ Bid. 127.

⁴¹ Bid. 185. – 190.

⁴² Potrebića 2013., 59.

⁴³ Cunliffe 1997., 63.

u grobnom ritualu znamo da nestaju bogati ukopi pod tumulima koji se u zapadnom halštatskom krugu javljaju na samom kraju starijeg željeznog doba, ali na nekima čak možemo pratiti i kontinuitet jer se na njima javljaju i ranolatenski grobovi, a upravo zato što se tu javljaju i bogati ranolatenski grobovi pretpostavlja se da je latenska umjetnost nastala na tom prostoru. Transformacija iz starijeg u mlađe željezno doba najbolje se prati na primjerima tih bogatih grobova iz oba razdoblja.⁴⁴ Primjer toga je Hohenasperg koji je bio jedan od kasnohalštatskih centara moći i sadrži elitne ukope iz Ha D2 i Ha D3 faze, a grobovi Grafenbühl i Römerhügel su se koristili i za latenske ukope.⁴⁵ Osim toga znamo da su halštatski grobovi uglavnom bili paljevinski dok su latenski grobovi birutalni, ali više je kosturnih ukopa. Također vidimo razliku i u tome da sada više nema tumula već se javljaju ravni grobovi. No ponekad možemo vidjeti da autohtono stanovništvo zadržava svoj pogrebni ritual, ali po grobnim priložima i dijelovima nošnje možemo vidjeti da su ipak latenizirani.⁴⁶ Što se pak tiče promjena u izgradnji naselja, poznato nam je da se u ovom razdoblju prijelaza napuštaju gradinska naselja, a vrlo je lako moguće i da se kasnohalštatski centri moći sele na svoju sjevernu periferiju i tamo se razvijaju novi latenski centri moći.⁴⁷ U halštatu se uglavnom grade kuće pravokutnog oblika u „Blockbau“ tehnici, dok u latenu više pronalazimo poluukopane kuće (često se povezuju s tkanjem).⁴⁸ Kada smo već spominjali aristokraciju možemo spomenuti i glavne razlike halštatske i latenske aristokracije. Halštatska aristokracija smatra da je vrlo bitno imati kontrolu nad trgovinom i važnim trgovačkim putevima, dok latenska aristokracija smatra da je kontrola resursa bitnija stavka.⁴⁹ Do veće promjene u aristokraciji dolazi u razdoblju između 450. i 200. godine pr.Kr. na prostoru sjevernih i zapadnih rubova zapadnog halštatskog kruga kada počinje propadati postojeći sistem i sve se više okreću prema Mediteranu i istoku, a tu novu aristokraciju možemo prepoznati prema karakterističnom latenskom materijalu.⁵⁰ Razlika do koje dolazi vjerojatno pod utjecajem Mediterana je ta da Kelti prvi na prostoru barbarske Europe počinju kovati novac, koji je prvo bio kopija grčkog i makedonskog novca, a s vremenom su na njega počeli stavljati i neke vlastite motive. Na južnom dijelu rasprostiranja latenske kulture više se javlja srebrni novac, dok je na sjevernom prostoru rasprostiranja latensku kulture popularniji zlatni novac.⁵¹ Gledajući razlike u materijalu neke od bitnijih koje trebamo spomenuti su razlike u tipovima oružja koja se prilažu u grobove, dok u kasnom halštatu uglavnom imamo bodeže i više je oružja za lov ili samo za pokazivanje⁵², u latenu su to mačevi ili općenito oružje.⁵³ Još jedna razlika koju vidimo u grobnim priložima je da u kasnom halštatu u bogatim grobovima nalazimo kočije s četiri kotača, a u latenu su to

⁴⁴ Potrebica 2013., 208. – 209.

⁴⁵ Cunliffe 1997., 63. – 64.

⁴⁶ Rustoiu i Berecki 2016., 294.

⁴⁷ Cunliffe 1997., 63.

⁴⁸ Webley, u tisku

⁴⁹ Potrebica 2013., 209.

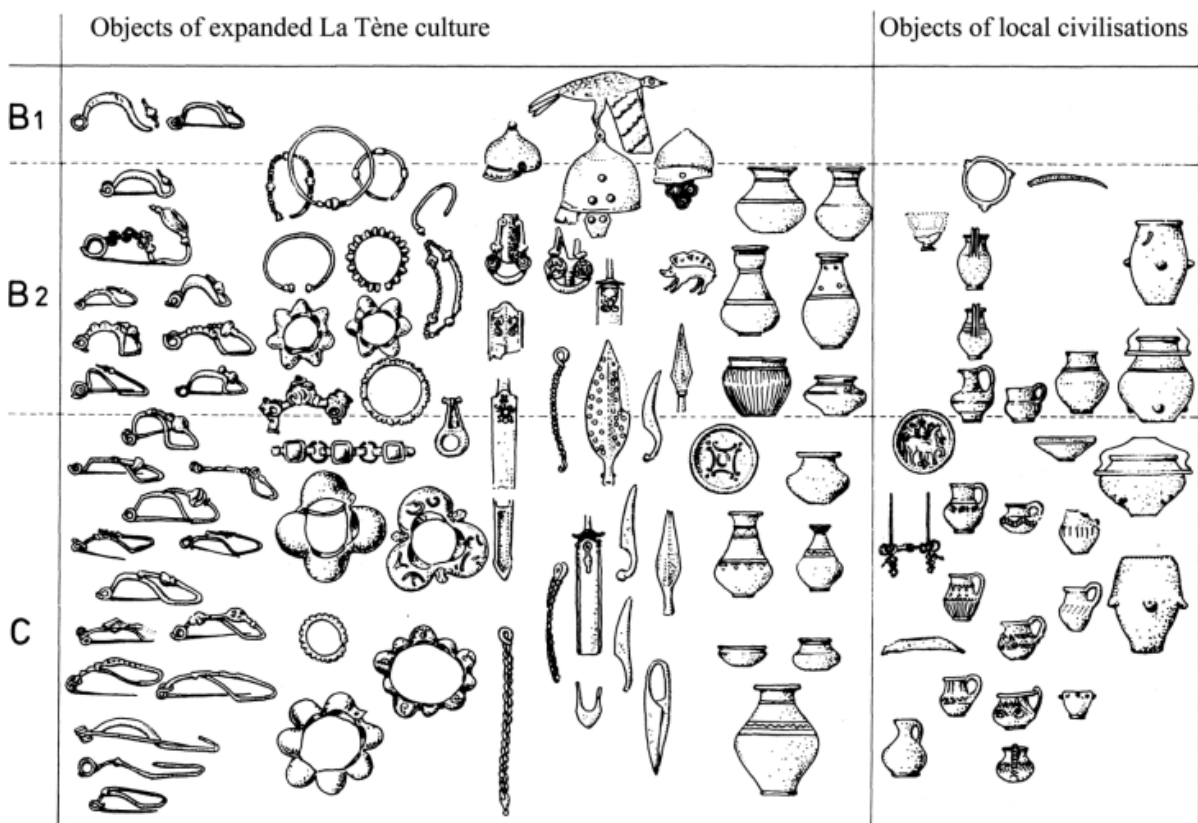
⁵⁰ Cunliffe 1997., 272.

⁵¹ Bid. 130. – 131.

⁵² Bid. 63.

⁵³ Arnold 1995., 165.

kočije s dva kotača.⁵⁴ Dalje je važno spomenuti setove za piće u stilu grčkog simpozija kojima se pokazuje status, a koji su kao i pojava kola ujedno sličnost i razlika, jer su se drugačije posude i u drugačijem omjeru prilagale u grobove. U kasnom halštatu u grobovima nalazimo ekstravagantne setove posuda za gozbe, a zanimljivo je da u tom razdoblju i neki ženski grobovi imaju metalne setove posuda, dok ih u latenu svi imaju⁵⁵, što bi moglo značiti da su u kasnom halštatu žene posluživale piće na gozbama, ali nisu u njima sudjelovale.⁵⁶ U latenu naspram halštata u grobovima nalazimo manji broj čaša, a to se možda može objasniti činjenicom da su svi na gozbama pili u krug iz iste čaše. U kasnom halštatu su ti setovi za gozbe bili ili metalni ili uvozni keramički setovi, a u latenu imamo cijeli niz raznih materijala od kojih su se izrađivali takvi setovi (npr. drvo, keramika, rog ,koža, željezo, bronca, srebro, zlato). B.Arnold čak tvrdi da se ta promjena u posudu događa zbog promjene u piću koje se pije, dok u kasnom halštatu imam medovinu u ranom latenu više se pije vino.⁵⁷ Među običnim posudem se također vide razlike jer se u kasnom halštatu češće javljaju ciste, a u ranom latenu kane i kantarosi.

Slika 4. Tipični predmeti ranog latena koji se javljaju u grobovima

Razlike su također vidljive i u motivima koji se javljaju na raznim uporabnim predmetima, jer kao što je već spomenuto u ranom latenu se razvijaju tipični latenski stilovi s drugačijim motivima od onih u

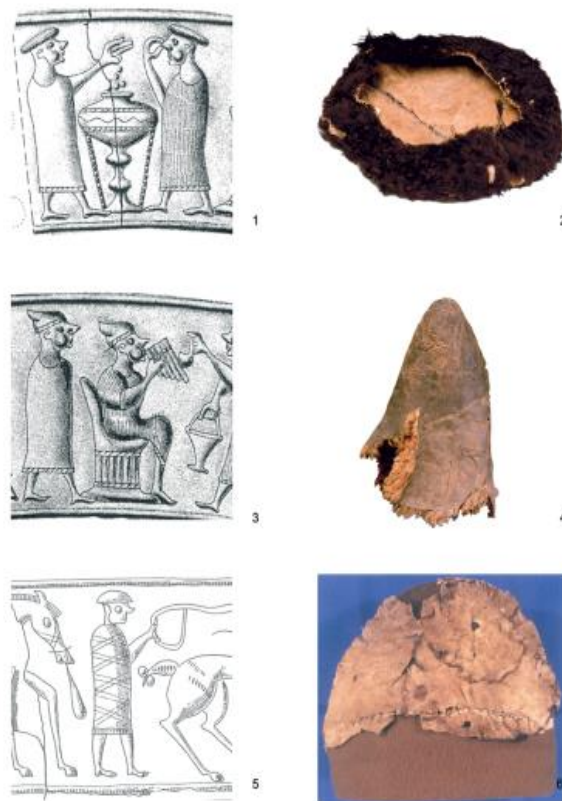
⁵⁴ Cunliffe 1997., 63.

⁵⁵ Arnold 2001., 14.

⁵⁶ Arnold 1995., 160.

⁵⁷ Arnold 1999., 71. – 75.

kasnom halštatu, ali imamo i neke motive koji se javljaju i u kasnom halštatu i u ranom latenu samo u malo izmijenjenom obliku. Takav primjer je motiv trokuta u kasnom halštatu koji u ranom latenu imamo u obliku triskele.⁵⁸ Razlika je jako puno i tu bi se moglo još dosta toga spomenuti, dovoljno je reći samo to da na temelju arheoloških ostataka možemo vidjeti razliku čak i u obliku kapa koje su se nosile u kasnom halštatu i u ranom latenu. Tako da recimo na temelju ostataka samih kapa koje su se uspjele sačuvati u rudnicima soli u Hallstattu i Dürrnbergu, te na temelju prikaza na situlama i drugim predmetima možemo zaključiti da su u kasnom halštatu bile popularnije beretke i frigijske kape, dok su se u ranom latenu nosile globularne kape.⁵⁹

Slika 5. Frigijske i globularne kape kao prikazi na situlama i kao arheološki nalazi

Postoje i određeni predmeti koje pronalazimo u ranom latenu, a oni su zapravo kasnohalštatska baština, tako u grobovima možemo pronaći starije tipove oružja (posebno mačeva) jer se ono nasljeđivalo, a istu stvar vidimo u ženskim grobovima kroz nakit koji se također nasljeđivao.⁶⁰ Primjer za tako nešto na našem prostoru su astragalni pojasevi, negovske kacige i naušnice od tordirane žice. Ako pogledamo općenito europsku željeznodobnu umjetnost također je vidljivo da su latenski umjetnici bili dobro upoznati sa stilovima svojih prethodnika iz ranijih razdoblja tako da onda posebno u ranom latenu možemo pratiti miješanje stilova i motiva kasnog halštatskog i ranog latenskog razdoblja. Nekad na

⁵⁸ Bid. 77.

⁵⁹ Kern i Grömer 2014., 72.

⁶⁰ Arnold 2012., 90.

tipičnim kasnohalštatskim predmetima pronalazimo tipične ranolatenske prikaze i obratno.⁶¹ Vrlo često možemo vidjeti da lokalni metalurzi rade tipične kasnohalštatske predmete tog prostora, ali im dodaju određene latenske elemente.⁶² U ovom razdoblju javljaju se i stvari skroz drugačije od ranijih razdoblja za koje možemo tvrditi da su najsigurnija razlika u odnosu na kasni halštat. Prvo se tu trebaju spomenuti tipične ranolatenske fibule *dux* i *münsingen*, jer fibule imaju brze stilističke promjene pa ih često koristimo kao predmet serijacije, tj. kao pomoćno sredstvo za dataciju i podjelu razdoblja.⁶³ Dalje imamo oružje, tj. mačeve (često su bili personalizirani) koji su u ovom razdoblju kraći i bolji za sječenje nego za ubadanje, zatim dvodijelni umbo štita, kratka i listolika koplja, razni oblici brončanih kaciga koji ponekad imaju dojmljive i zanimljive oblike (npr. kacige iz Temze u Britaniji i Ciumeștia u Rumunjskoj), trobridne strijele koje podsjećaju na skitske strijele i ratni rogovi.

Slika 6. Latenske kacige iz Ciumeștia i iz rijeke Temze

Kada pričamo o oružju bitno je spomenuti da su Kelti bili poznati po tome da su se ponekad borili goli samo sa torquesom oko vrata i remenom za mač na sebi.⁶⁴ Što se tiče ukrašavanja predmeta novost je korištenje crvenih koralja i emajla. Još jedna posebnost latenskog razdoblja koju vidamo na njihovim skulpturama je tipični latenski ukras za glavu „leaf crown“ koji je vjerojatno bio vezan za neke religijske

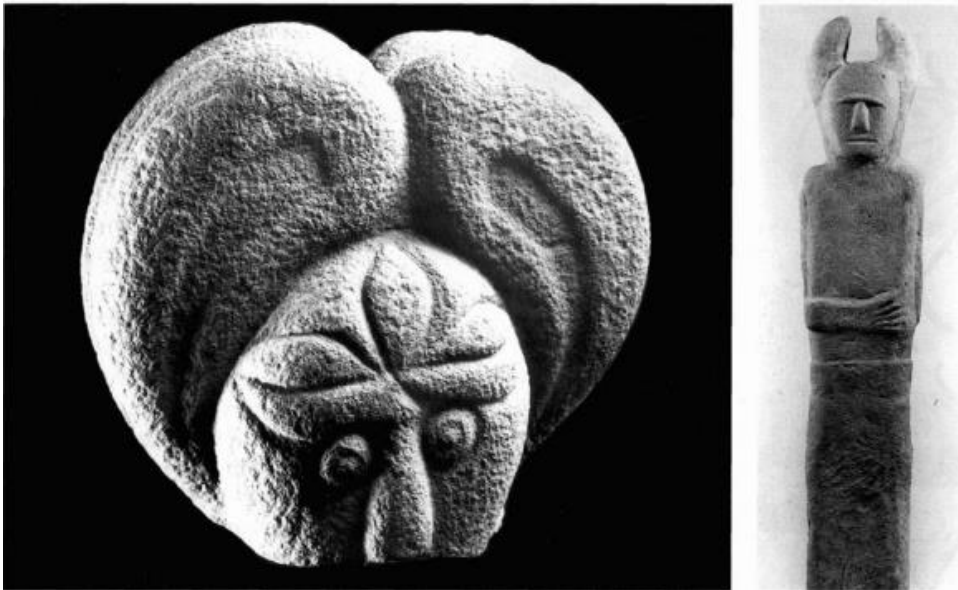
⁶¹ Megaw 1970., 44. – 55.

⁶² Rustoiu 2012., 367.

⁶³ Arnold 2012., 90.

⁶⁴ Cunliffe 1997., 93. – 102.

svrhe, a primjer takvog pokrivala za glavu možemo vidjeti na skulpturama iz Heidelberga i Holzgerlingena.⁶⁵

Slika 7. Skulpture s „leaf crown“ pokrivalima za glavu

2.4. Prijelazno razdoblje na prostoru Karpatske kotline

Prijelazna razdoblja općenito, a tako i ovo su više-manje uvijek problematična zbog miješanja predmeta koji ne bi trebali koegzistirati.⁶⁶ Zato se kada govorimo o ovom prijelaznom razdoblju između starijeg i mlađeg željeznog doba često postavlja pitanje je li laten počeo cca. 450. godine pr.Kr. sa završetkom halštata ili je postojalo razdoblje preklapanja generacija, što bi početak latena stavilo u cca. 480. godinu pr.Kr. Najvjerojatnije se ipak radi o preklapanju.⁶⁷ Prva preklapanja vidimo upravo u ženskoj nošnji, što nam možda ukazuje na to da su te žene vjerojatno udajom došle na prostor kasnohalštatskih zajednica s već lateniziranog prostora i sa sobom donijele neke posebnosti svojeg prostora.⁶⁸ No bitno je napomenuti da je teško odrediti etnicitet osoba na temelju nekoliko predmeta koje nalazimo u grobovima jer je moguće da se oni u njima pojavljuju zbog trgovine, razmijene ili kao pokloni, zato da bi tvrdili da se radi o došljacima, uz drugačije predmete trebamo vidjeti i razlike u ritualu. Kombinacijom arheologije i bioarheologije mogu se prikupiti podaci koji bi nam pomogli u prepoznavanju razlike između došljaka i lokalaca, a bioarheometrija je podgrana antropologije koja na temelju ostataka može raspoznati došljake. Dalje tu možemo koristiti i analize izotopa koje nam mogu pokazati geografski položaj iz kojeg

⁶⁵ Bid. 126.

⁶⁶ Arnold 2012., 89.

⁶⁷ Cunliffe 1997., 63.

⁶⁸ Potrebica 2013., 135.

je osoba migrirala, ali ne i točno mjesto, te je li grupa zajedno migrirala (tj. jesu li migrirali istovremeno). Podatke za većinu analiza dobivamo iz kostiju i zuba.⁶⁹

Kolonizacija⁷⁰ istočne i južne Karpatske kotline odvijala se tijekom druge polovice 4.st.pr.Kr. i prve polovice 3.st.pr.Kr., a nova elita s tog prostora počinje komunicirati s elitom s prostora sjevernog Balkana i istočnog Mediterana.⁷¹ Istovremeno s ovim migracijama događaju se i napadi Gala/Kelta na sjever Italije, migracije na istok (u isto vrijeme se događaju i skitski napadi na sjeveroistok Karpatske kotline) i migracije na prostor Panonije. U 3.st.pr.Kr. događaju se poznati keltski pohodi na Balkanu koje spominju čak i neki antički pisci.⁷² 335. godine pr.Kr. su grupe Kelta povijesno dokazane na Balkanu, ali ne zna se jesu li one došle na ovaj prostor sa srednjeg Dunava ili iz doline rijeke Po. Moguće je da su ih rimski napadi na sjeveru Italije potaknuli na migraciju u Panoniju preko Slovenije. Nakon dolaska u Panoniju možemo vidjeti napredak keltske vojske prema Grčkoj i Makedoniji gdje su doživjeli poraze te se vraćaju na prostor Panonije i stalno se tu naseljavaju, a pleme koje se iz toga izdvojilo su Skordisci. Također postoji mogućnost da su se Kelti s prostora Balkana tokom 3.st.pr.Kr. vratili u ishodište latenske kulture gdje obnavljaju napuštena mjesta i groblja, a poveznicu s Balkanom i Karpatskom kotlinom vidimo u njihovoj nošnji. Sve ove migracije možemo smjestiti u Lt B1 i Lt B2 horizont.⁷³ Migracije su varirale od većih grupa ljudi do jednostavne razmjene žena i vojnika, a ponekad ih možemo arheološki vidjeti samo prema prihvaćanju nekih novih utjecaja.⁷⁴

Kolonizacija Karpatske kotline odvijala se u više faza što možemo najbolje vidjeti prema grobljima koja se javljaju u ranije spomenute dvije faze: pred dux i dux-münsingen, te prema određenim predmetima koje nalazimo u novo koloniziranim prostorima.⁷⁵ Nalazi iz grobova u Karpatskoj kotlini su originalno bili iz prostora istočnoalpskog kruga, što nam pokazuje da su kolonisti putovali prema istoku uz Dunav (dolina Dunava je glavni smjer komunikacije između zapadne i istočne Europe, a obilježena je Alpama na jugu i Karpatima na sjeveru⁷⁶) s prostora Donje Austrije.⁷⁷ Npr. zavnuti noževi u grobovima imaju poveznice s istočnoalpskim krugom. Od oružja koje je tipično za grobove, a vezano za keltsku ekspanziju u Karpatsku kotlinu bitno je još spomenuti Hatvan-Boldog tip mača i dvodijelni umbo štita.⁷⁸ Velika količina oružja u grobovima kolonizatora s ovog prostora vjerojatno govori da su to zajednice koje su sudjelovale u pohodima na Grčku i Makedoniju u 3.st.pr.Kr.⁷⁹ Što se tiče nakita to su tipične fibule pred dux horizonta, fibule s nogom u obliku glave vodene ptice, fibule s gumbima, razni oblici

⁶⁹ Hauschild 2010., 174. – 175.

⁷⁰ Kolonizacija – migracija dijela zajednice s ciljem stalnog naseljavanja novog prostora izvan njihovog originalnog mjesta stanovanja; Rustoiu 2012., 358.

⁷¹ Rustoiu i Berecki 2014., 249. – 258.

⁷² Hauschild 2010., 172. – 173.

⁷³ Rustoiu 2015., 368.

⁷⁴ Cunliffe 1997., 79. – 87.

⁷⁵ Rustoiu i Berecki 2016., 285.

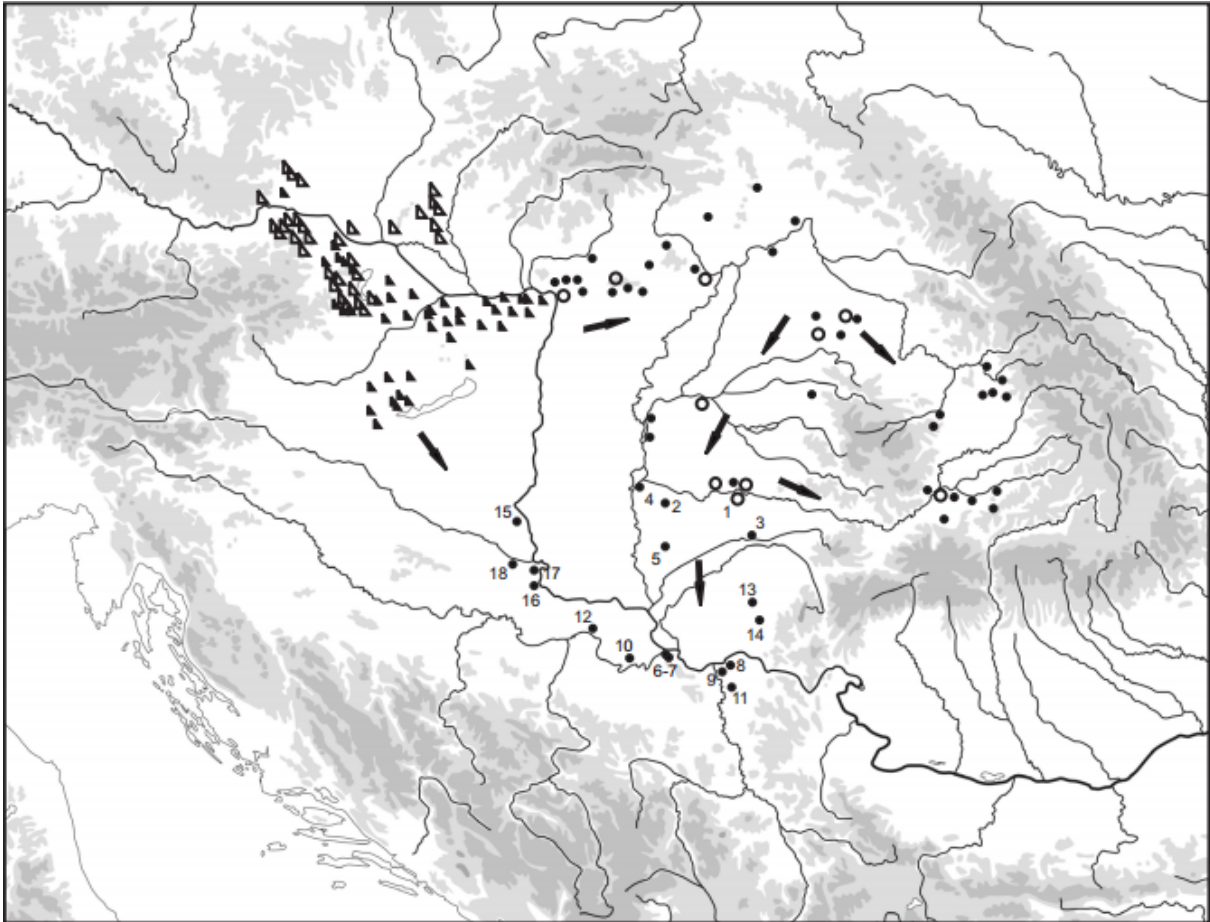
⁷⁶ Cunliffe 1997., 78.

⁷⁷ Rustoiu 2012., 358. – 359.

⁷⁸ Rustoiu i Berecki 2016., 294. – 296.

⁷⁹ Rustoiu 2012., 364.

narukvica koji također često imaju gumbe, itd. Takve predmete ponekad nalazimo i u grobovima domaćeg „ilirskog“ stanovništva, a oni su se tu pojavili najvjerojatnije trgovinom ili kao pokloni. Slični predmeti počinju se proizvoditi i u lokalnim radionicama, ali s nekim promjenama kako bi se simbolički povezali s autohtonim stanovništvom. Pojava tih latenskih predmeta u grobovima autohtonog stanovništva je dokaz da su postojali kontakti između tih zajednica prije kolonizacije i vjerojatno se odvijaju iz smjera Donje Austrije i sjeverne Karpatske kotline.⁸⁰

Slika 8. Ranolatenski grobovi i smjer kolonizacije Karpatske kotline i južne Panonske nizine

3. Prostor jugoistočne Panonske nizine u željeznom dobu

Pod pojmom jugoistočni dio Panonske nizine promatramo prostor istočne Slavonije, Vojvodine i sjeverne Srbije, taj prostor poznat nam je i kao srednje Podunavlje.⁸¹ U vrijeme starijeg željeznog doba na tom prostoru možemo pratiti daljsku, bosutsku i srijemsku grupu, dok u vrijeme mlađeg željeznog doba tu pratimo razvoj zajednice Skordiska. Što se tiče starijeg željeznog doba već samo i po količini

⁸⁰ Bid. 359. – 360.

⁸¹ Vasić 1987., 531.

grupa koje vidimo na tom prostoru možemo znati da se ovdje radi o dosta kompliciranoj situaciji jer još uvijek ne možemo do kraja shvatiti točne odnose tih grupa, ali iz toga možemo vidjeti da se ovdje već u to vrijeme nalazila jedna heterogena zajednica.⁸² Osim toga znamo da su u razdoblju 6. i 5.st.pr.Kr. postojeće grupe doživjele razne promijene zbog kojih nastaju novi kompleksi.⁸³ U to vrijeme (točnije 5.st.pr.Kr.) na prostoru zapadne Njemačke, istočne Francuske, sjeverne Švicarske i vjerojatno Češke događaju se promjene koje dovode do stvaranja latenske kulture.⁸⁴ Znamo da ni Kelti kao ni zajednice na prostoru južne Panonske nizine nisu bili homogena zajednica, već se sastoje od više zajednica koje imaju sličan način života, ali nemaju isti identitet (te zajednice imaju istu tehnologiju, kulturu, poljoprivredu i sličan jezik, ali nemaju zajedničke centre političke, ekonomske ili ideološke moći)⁸⁵, a njihovo porijeklo treba tražiti još u kasnobrončanodobnim zajednicama.⁸⁶ Sve gore navedeno pokazuje nam da su se u razdoblju od 6. do 4.st.pr.Kr. na ovom prostoru odvijala složena kulturna i etnička kretanja koja su utjecala na razvoj mlađeg željeznog doba na prostoru južne Panonske doline.⁸⁷ Kraj kulturnih i etničkih kretanja je označio dolazak keltskih kolonizatora na ove prostore u drugoj polovici 4.st.pr.Kr., gdje se oni miješaju s autohtonim zajednicama te tako sudjeluju u stvaranju nove zajednice koju nazivamo Skordisci.⁸⁸

3.1. Daljska i bosutska grupa

Daljska i bosutska grupa razvijaju se na prostoru srednjeg Podunavlja krajem kasnog brončanog doba (kraj kulture polja sa žarama) i početkom starijeg željeznog doba, s tim da daljska grupa obuhvaća prostor istočne Hrvatske, a bosutska grupa Vojvodinu i sjevernu Srbiju.⁸⁹ Područje između Vukovara i Šida je prijelazni prostor između ovih grupa⁹⁰, ali komunikacija između njih je toliko intenzivna da ih je ponekada teško razlikovati, a postoji i pretpostavka da je početkom željeznog doba postojao suživot ovih grupa na istim naseljima što dobro možemo vidjeti po različitim pogrebnim ritualima koji se javljaju na istoj nekropoli (daljska grupa prakticira paljevinski način pokapanja, a bosutska grupa kosturni način pokapanja)⁹¹ i po pojavi keramike tipične za jednu od grupa na lokalitetu druge grupe.⁹²

Daljska grupa traje od 10. do kraja 4. ili početka 3.st.pr.Kr. i za razliku od ostalih grupa koje u 6. i 5.st.pr.Kr. doživljavaju promijene daljska kultura se nastavlja samostalno razvijati i mijenjati, no na

⁸² Ljuština 2013., 90.

⁸³ Ljuština 2010., 60.

⁸⁴ Drnić 2015., 9.

⁸⁵ Džino 2008., 51.

⁸⁶ Jovanović 1987., 806.

⁸⁷ Potrebica i Dizdar 2002., 82.

⁸⁸ Dizdar 2012., 117.

⁸⁹ Vasić 1987., 531.

⁹⁰ Potrebica i Dizdar 2002., 88.

⁹¹ Ložnjak Dizdar 2004., 19. – 23.

⁹² Potrebica i Dizdar 2002., 88.

kraju 6.st.pr.Kr. počinje njezino polagano propadanje.⁹³ Ona zadržava sve svoje tradicije s početka razvoja grupe sve do početka latenizacije ovog prostora, ali u vrijeme kasnog halštata možemo primijetiti određene utjecaje s prostora glasinačkog kompleksa u izradi metalnih predmeta.⁹⁴ Bitan lokalitet daljske grupe datiran u kasni halštat je nekropola Doroslovo – Đepfeld. Ova nekropola počinje se koristiti već u kasnom brončanom dobu u sklopu kulture polja sa žarama, no tek u Ha B3 stupnju se povećava broj ljudi koji su pokopani na nekropoli. Od 180 istraženih grobova, 10 je kosturnih koji zbog toga malo odskaču te podsjećaju na grobove srijemske grupe i pokazuju diskontinuitet u odnosu na paljevinsku nekropolu. Spomenuti najmlađi daljski grobovi datiraju se u 6. ili najkasnije u početak 5.st.pr.Kr.⁹⁵

Bosutsku grupu prvi je izdvojio N. Tasić i smatra da se tu radi o zapadnoj varijanti Rumunjske Basarabi kulture.⁹⁶ N. Tasić radi i podjelu na tri faze: I ili faza Kalakača, II ili Basarabi faza i III ili horizont kanelirane keramike. Za ovaj rad najzanimljivija je faza Bosut III koja traje od početka 6. do kraja 4.st.pr.Kr. (Ha C2/D). U toj fazi se dosta ističu utjecaji dolenske skupine, glasinačkog kompleksa i utjecaji s istoka.⁹⁷ Ovdje je bitno spomenuti i teoriju D. Popovića koji smatra da grobovi srijemske grupe pripadaju naseljima bosutske grupe iz faze Bosut III, ali za to nema arheoloških dokaza jer metalne predmete iz grobova srijemske grupe ne nalazimo u naseljima bosutske grupe, a u grobovima srijemske grupe pak nema nalaza kanelirane keramike faze Bosut III.⁹⁸ Način pokapanja je kosturni, ali osim toga nemamo previše saznanja o njihovom pogrebnom ritualu jer nam nedostaju nekropole ove grupe. Jedini izuzetak su dvije kolektivne grobnice s Gomolave i mala paljevinska nekropola iz Srijemske Mitrovice s položaja Ciglana (faza Bosut II), dok su ostalo uglavnom samostalni nalazi (npr. Pećine, Hrtkovci, Ritopek).⁹⁹ Tip naselja ovisio je o terenu na kojemu nastaje, tako da tu imamo razne tipove naselja (gradine, tell naselja i nizinska naselja).¹⁰⁰ Naselje najmlađe faze bosutske grupe je Damića gradina kod Starih Mikanovaca, a ono je ujedno i najzapadniji nalaz bosutske grupe. Ovo naselje je vrlo slično naselju Dirov brijeg u Vinkovcima koje spada u završnu fazu daljske grupe. Sličnost ovih naselja je u tome da pripadaju kasnohalštatskom horizontu, ali imaju i pojavu latenskih predmeta. Dok je to u Damića gradini samo jedna dux fibula, u Dirovom brijegu je pronađen jarak ispunjen kasnohalštatskom i latenskom keramikom.¹⁰¹

⁹³ Ljuština 2010., 60. – 66.

⁹⁴ Vasić 1987., 533. – 534.

⁹⁵ Ljuština 2010., 60.

⁹⁶ Potrebica i Dizdar 2002., 87.

⁹⁷ Vasić 1987., 540. – 545.

⁹⁸ Potrebica i Dizdar 2002., 83.

⁹⁹ Vasić 1987., 540. – 553.

¹⁰⁰ Bid. 546.

¹⁰¹ Potrebica i Dizdar 2002., 79. – 85.

3.2. Srijemska grupa

Srijemsku grupu je prvi izdvojio M. Garašanin na temelju grobova nađenih u Srijemu.¹⁰² Danas znamo da se grupa rasprostirala na prostoru istočne Slavonije i Srijema te da je trajala od kraja 6. do druge polovice 4.st.pr.Kr. Po materijalu se trajanje grupe grubo dijeli na dvije faze: ranija faza (kraj 6. i 5.st.pr.Kr.) za koju su tipične certosa fibule, te kasnija faza (kraj 5. i prva polovica 4.st.pr.Kr.) za koju su tipične čurug fibule.¹⁰³ Nastanak srijemske grupe obilježen je snažnim utjecajima s glasinačkog prostora i s prostora doljenjske grupe¹⁰⁴, a nejasan je njezin odnos s daljskom i bosutskom grupom.¹⁰⁵ U završnu fazu ove grupe spadaju lokaliteti koji se vežu za sami početak latenizacije, a to su: ostava iz Čuruga, grob iz Velike, te groblja Osijek i Dalj.¹⁰⁶ Prestanak postojanja ove grupe veže se uz potpunu latenizaciju i dolazak keltskih kolonizatora na prostore grupe, ali pripadnici te autohtone zajednice nastavljaju živjeti na tom prostoru sve do rimskih osvajanja, a to se najbolje može vidjeti po pojavi nekih elemenata njihove kulture u okviru latenske kulture.¹⁰⁷ Zanimljiv je prijedlog M. Dizdara koji smatra da bi srijemsku grupu mogli nazvati i Osijek grupa, prema lokalitetu u Osijeku na kojem su nađene i nekropola i naselje. Inače taj lokalitet spada u kasniju fazu srijemske grupe u kojoj se počinju javljati ranolatenški predmeti s prostora sjeverne Karpatske kotline.¹⁰⁸

Ono po čemu nam je srijemska grupa najpoznatija su bogati ravni kosturni grobovi, s jako rijetkim slučajevima paljevinskih grobova (npr. Szentlörinc). Pokojnici se u grob polažu u ispruženom položaju na leđima s rukama prekrivenima na trbuhu, dok su recimo kod kasnijih latenskih kosturnih ukopa pokojnici ispruženi na leđima, ali s rukama ispruženima uz tijelo.¹⁰⁹ Od priloga u grobovima uvijek nalazimo certosa fibule, staklene perle i astragalne pojaseve, a razlika između muških i ženskih grobova je u tome da se u muškima javlja oružje (npr. dugi željezni vrhovi koplja)¹¹⁰ dok se u ženskim javlja nakit (npr. prsteni i naušnice kao tipičan set nakita, te brončane ili srebrne narukvice). Posebnost ove grupe je i pojava ukopa s konjem i konjskom opremom ili samo ukop konja.¹¹¹ Neki od poznatih lokaliteta srijemske grupe su: Srijemska Mitrovica (s više lokacija), Salaš Noćajski, Adaševci, Kuzmin, Vinkovci, Stubarlija, Doroslovo, Čurug, Bogdanovci, itd.¹¹² Bitne lokalitete iz kasnije faze srijemske grupe još ćemo detaljnije obraditi u jednom od sljedećih poglavlja.

¹⁰² Vasić 1987., 555.

¹⁰³ Ljuština 2010., 61.

¹⁰⁴ Potrebica i Dizdar 2002., 83.

¹⁰⁵ Dizdar 2015., 52.

¹⁰⁶ Drnić 2015., 10.

¹⁰⁷ Ljuština 2013., 103.

¹⁰⁸ Dizdar 2015., 56.

¹⁰⁹ Medović 2007., 68.

¹¹⁰ Ljuština 2010., 61.

¹¹¹ Dizdar 2015., 50. – 52.

¹¹² Medović 2007., 67.; Vasić 1987., 555.

3.3. Prijelaz kasnohalštatske kulture na ranolatensku kulturu

Kada govorimo o prijelazu kasnohalštatske kulture na ranolatensku kulturu vrlo je važno objasniti pojmove latenizacije i keltizacije, naime ti pojmovi nisu istoznačni i bitno je da to uvažimo jer dosta često možemo vidjeti da se latenizacija dogodila prije keltizacije nekog prostora.¹¹³ Latenizacija je proces prihvaćanja elemenata rane latenske kulture u lokalnu kulturu, a to se najvjerojatnije odvija preko trgovine, diplomacije, vjenčanja ili nekih drugih događaja. Keltizacija je pak dolazak keltskih kolonizatora koji zajedno s autohtonom zajednicom stvaraju novu zajednicu obilježenu latenskom kulturom.¹¹⁴ Prva pojava latenizacije u srednjem Podunavlju bila je već krajem 5.st.pr.kr.¹¹⁵, dok se keltizacija događa na samom kraju 4. i početkom 3.st.pr.Kr.¹¹⁶ Prvi utjecaji latena su najvjerojatnije bili indirektni, a moguće je da su dolazili s prostora Slovačke.¹¹⁷ S druge strane moguće je da je dio utjecaja bio direktan jer u to vrijeme na prostoru centralne Europe nalazimo makedonske novce, te razne predmete s Balkana. Upravo je latenizacija bila uzrok keltizacije, tj. početka kolonizacije, a na obratno kako se dugo mislilo u arheološkim krugovima.¹¹⁸ Bitna stavka za istaknuti je da je ženska nošnja bila najbolji pokazatelj latenizacije.¹¹⁹ Širenje latenske kulture je na početku bilo najviše vidljivo uz glavne keltske rute kretanja, dok se u južnoj Panonskoj nizini i zapadnom Balkanu duže zadržava halštatska kultura.¹²⁰

Krajem 4.st.pr.Kr. na prostoru srednjeg Podunavlja dolazi do stvaranja nove zajednice stapanjem keltske kolonizatorske zajednice s autohtonom zajednicom, te spajanjem kasnohalštatske kulture s ranolatenskom kulturom sve dok latenska kultura u potpunosti ne preuzme vodeću poziciju.¹²¹ Unatoč tome autohtone zajednice zadržavaju neke svoje oblike i tehnike izrade predmeta koje s vremenom postaju sastavni dio latenske kulture ovog prostora. Tu je bitno spomenuti razne oblike nakita i astragalni pojas, ali i ručno rađeno keramičko posuđe od kojeg su najpoznatiji kantarosi i male zdjele koji se javljaju u latenskim grobovima sve do kasnog latena. Što se tiče tehnika izrade i dekoracije predmeta kao kasnohalštatska tradicija zadržava se ukrašavanje metalnih predmeta filigranom i granulacijom, te poliranje posuda kao tehnika izrade keramičkih posuda. Te kasnohalštatske tradicije koje opstaju u latenu su dokaz kontinuiteta autohtone zajednice na tom prostoru.¹²² Bitne promjene koje donosi latenska kultura su: promjena u pogrebnom ritualu, promjena u proizvodnji keramike, drugačije oružje i oruđe, te neki novi oblici nakita i dijelova nošnje.¹²³ Promjena u pogrebnom ritualu događa se u

¹¹³ Ljuština i Spasić 2012., 372.

¹¹⁴ Potrebica i Dizdar 2011., 170.

¹¹⁵ Ljuština 2013., 90.

¹¹⁶ Dizdar i Potrebica 2002., 111.

¹¹⁷ Ljuština 2013., 104.

¹¹⁸ Džino 2008., 52.

¹¹⁹ Majnarić Pandžić 2009., 236.

¹²⁰ Ljuština i Spasić 2012., 371.

¹²¹ Bid. 370. – 371.

¹²² Dizdar 2010., 297. – 301.

¹²³ Ljuština i Spasić 2012., 370.

posljednjoj trećini 4.st.pr.Kr. tako da se počinju pojavljivati paljevinski grobovi, a biritualnost se nastavlja do kraja 4.st.pr.Kr.¹²⁴ Nekropole koje pokazuju kontinuitet iz kasnog halštata u rani laten ujedno su i najbolji pokazatelj stapanja kasnohalštatskog i ranolatskog naslijeđa, a to su nekropole: Dalj, Osijek i Pećine, te grob iz Bogdanovca (bogata kasnohalštatska nošnja s dodatkom ranolatskih dux fibula) koji se datira u kraj 4. i početak 3.st.pr.Kr.¹²⁵

Kako smo gore spomenuli da na početku latenizacije srednjeg Podunavlja možemo vidjeti indirektno i neke direktne utjecaje latenske kulture na ovaj prostor, važno je spomenuti da ti utjecaji idu i dalje na jug preko rijeke Save u Bosnu i Hercegovinu, ali tu često i osim samih predmeta latenske kulture nalazimo i hibridne pseudolatske predmete nastale u lokalnim radionicama pod utjecajem latenske kulture.¹²⁶ Osim što su latenski utjecaji stizali na ove prostore, utjecaji kasnohalštatske kulture su se s Balkana širili na već latenizirana područja. Dobar primjer za to je prostor gornjeg toka rijeke Tise gdje se najraniji latenski grobovi datiraju u Lt B1 stupanj (sredina 4.st.pr.kr.)¹²⁷, a kontakti sa sjevernim Balkanom su vidljivi u 4. i 3.st.pr.Kr. (Lt B2 i Lt C1 stupanj). Od tipičnih kasnohalštatskih predmeta sa sjevernog Balkana vidljivih na ovom prostoru možemo izdvojiti kantarose, perle u obliku amfora (na prostoru srednjeg Podunavlja se javlja po nekoliko tih perli na ogrlici, a kod Kelta su cijele ogrlice napravljena samo od tih perli) i astragalni pojasevi. Koliki su trag ostavili kasnohalštatski predmeti možemo vidjeti i po pojavi kopija tih predmeta u lokalnim radionicama, od kojih su najzastupljeniji pseudokantarosi.¹²⁸

Na prostoru međuriječja Drave, Dunava i Save u prijelaznom razdoblju kasnohalštatske kulture i ranolatske kulture dolazi do stvaranja hibridnih identiteta zbog sudaranja struja latenizacije i helenizacije na ovom prostoru.¹²⁹

¹²⁴ Dizdar 2015., 56.

¹²⁵ Potrebica i Dizdar 2002., 89.

¹²⁶ Popović 1996., 121.

¹²⁷ Almássy 2016., 203.

¹²⁸ Almássy u tisku, 239. – 245.

¹²⁹ Džino 2008., 59.

3.3.1. Horizont Čurug

Većina nalaza iz horizonta Čurug pripada završnoj fazi srijemske grupe, tj. stupnju Lt B1 i to su prvi predmeti latenskog podrijetla.¹³⁰ Prvi dodiri s lateniziranom sjeverom Karpatske kotline dogodili su se već u prvoj polovici 4.st.pr.Kr.¹³¹ Ovdje ćemo se dotaknuti raznih tipova lokaliteta, od ostava, preko nekropola, do samostalnih grobova. Zanimljivo je da se ranolatenski predmeti u tom prvom horizontu javljaju isključivo u ženskim grobovima, a nikada u muškim.¹³² Ranolatenske forme su zastupljene gotovo isključivo u obliku fibula (najčešće su to rani oblici dux fibula i zoomorfne fibule) koje se nalaza u kontekstu s kasnohalštatskim predmetima, a ponekada su čak izrađene kopije u lokalnim radionicama. Nalazi fibula iz Szentlőrincsa i Velike odgovaraju ranim formama tako da se pretpostavlja da one predstavljaju direktan utjecaj.¹³³ Neki od najkarakterističnijih nalaza horizonta Čurug su: bikonične i amforaste staklene perle, koraljne perle, ranolatenske dux i zoomorfne fibule, certosa fibule tip XIIIh (po B. Teržan) i fibule tipa Štrpci.¹³⁴

Ovaj horizont je dobio ime prema bogatom nalazu ostave ženskog nakita u Čurugu. Nalaz ove ostave je zajedno sa ženskim grobom iz Bogdanovca među najstarijim nalazima ovog horizonta, a oba inače pripadaju završnoj fazi srijemske grupe.¹³⁵ Ostava se datira u kraj prve polovice i drugu polovicu 4.st.pr.Kr. (Lt B1 stupanj).¹³⁶ Ostava je u biti nađena na prostoru Bačke, a ne na prostoru Srijema. Nalazi u ostavi prvi su dokaz komunikacije lokalne zajednice s keltskim svijetom i latenskom kulturom, jer uz tipičan kasnohalštatski bogati ženski srebrni nakit pronalazimo jednu brončanu dux fibulu.¹³⁷ Od kasnohalštatskog nakita pronađeni su razni oblici srebrnog prstenja i narukvica ukrašeni granulacijom i filigranom, te razne perle i srebrni, brončani i stakleni elementi ženske nošnje.¹³⁸

Već spomenuti ženski grob iz Bogdanovca datira se u isto vrijeme kada i ostava iz Čuruga, te u njemu pronalazimo i vrlo sličan srebrni nakit. Od kasnohalštatskog nakita pronađene su dvije srebrne narukvice s krajevima u obliku zmijskih glava i dvije brončane fibule sa zig-zag ukrasom na luku. Od ranolatenskih predmeta ovdje imamo tri brončane dux fibule s lukom u obliku medaljona i lancima na kojima su visjeli privjesci.¹³⁹

¹³⁰ Drnić 2015., 10.

¹³¹ Dizdar 2015., 55.

¹³² Bid. 55.

¹³³ Popović 1996., 107. – 120.

¹³⁴ Božić 1981., 315. – 316.

¹³⁵ Dizdar 2015., 55.

¹³⁶ Potrebica i Dizdar 2014., 155.

¹³⁷ Ljuština 2010., 61.

¹³⁸ Potrebica i Dizdar 2014., 155.

¹³⁹ Popović 1996., 116.

Slika 9. Dio nakita iz ostave Čurug

Slika 10. Dio nakita iz ostave Čurug

Jedan od najbitnijih nalaza ovog horizonta je i ženski grob iz Velike blizu Slavonske Požege. Iako ovaj nalaz ne spada u prostor srijemske grupe iznimno je bitan dokaz rane latenizacije i datira se u horizont Čurug, tj. u sredinu i drugu polovicu 4.st.pr.kr.¹⁴⁰ U grobu je pronađeno 12 brončanih ranolatenskih fibula (zoomorfne i rani oblici dux fibula), ulomak pločaste fibule tipa Sanski most, tri brončane i dvije srebrne narukvice, srebrni prsten, pršljen, te jantarne i staklene perle. Kasnije se pojavljuje još nalaza iz groba, a to su: dvije brončane ranolatenske fibule, četiri narukvice različitih oblika i razne perle od jantara i stakla.¹⁴¹ Jedna od zoomorfnih fibula pripada jednom obliku certosa fibula, dok ostale jako podsjećaju na zoomorfne fibule iz Szentörinca, a već smo i spomenuli da ranolatenske fibule iz Szentlörinca i Velike pripadaju ranim oblicima te su zbog toga moguće znak direktnih latenskih utjecaja sa sjevera Karpatske kotline. Fibule s jako zakrivljenim lukovima su mlađe i bliže dux horizontu fibula. Brončane narukvice pronađene u grobu pripadaju ranolatenskim oblicima, dok su srebrne narukvice od žice repertoar kasnog halštata na prostoru zapadnog Balkana i jugoistočne Panonske nizine (narukvice vrlo slične ovima pronalaze se na groblju u Beremendu i datiraju se u kraj 5.st.pr.Kr.). Neke od staklenih perli su u obliku amfora što je tipična kasnohalštatska karakteristika koja ostaje prihvaćena i u okviru latenske kulture ovog prostora. Bitno je spomenuti da se zbog količine nađenih perli koje su dostatne za izradu dvije ogrlice, razmatralo da se možda radi o ukopu žene i djeteta.¹⁴² Ono što sigurno možemo tvrditi je da se tu radi o ukopu žene s nošnjom u ranolatenskom stilu, ali s pojavom nekih lokalnih formi kasnog halštata.¹⁴³

Grupa Donja Dolina – Sanski Most nalazi se južno od rijeke Save tako da nije u prostoru kojim se bavimo, ali njezina zadnja faza, tj. faza 3b je istovremena s horizontom Čurug (druga polovica 4.st.pr.Kr.)¹⁴⁴ i vidljive su velike sličnosti tog prostora s prostorom južne Panonske nizine stoga ćemo ovdje ukratko obraditi i tu grupu. U fazi 3b grupe Donja Dolina – Sanski Most imamo zanimljivu situaciju gdje na sjevernijem prostoru grupe (Donja Dolina) vidimo jake keltske utjecaje, dok na južnijem prostoru grupe (Sanski Most) vidimo dosta slabe keltske utjecaje, a razlog toga je što je to sama periferija širenja latenske kulture. Unatoč tome što u sjevernom prostoru rasprostiranja grupe vidimo jake keltske utjecaje etnički sastav se nije promijenio, ali to ne znači da nije bilo manjih kolonizatorskih grupa koje su se tu naselile, za što bi kao dokaz mogla poslužiti nekropola u Donjim Lamincima jer sadrži potpuno latenska obilježja (ovdje se javlja i latenska kopča tipa Donji Laminci).¹⁴⁵ Tipičan materijal faze 3b su fibule tipa Sanski Most, zoomorfne ranolatenske fibule (najčešće zmijske glavice) i ranolatenske staklene perle. Za pogrebni ritual znamo da je bio biritualan, ali više je kosturnih nego paljevinskih grobova.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Dizdar 2015., 54.

¹⁴¹ Dizdar i Potrebica 2002., 113.

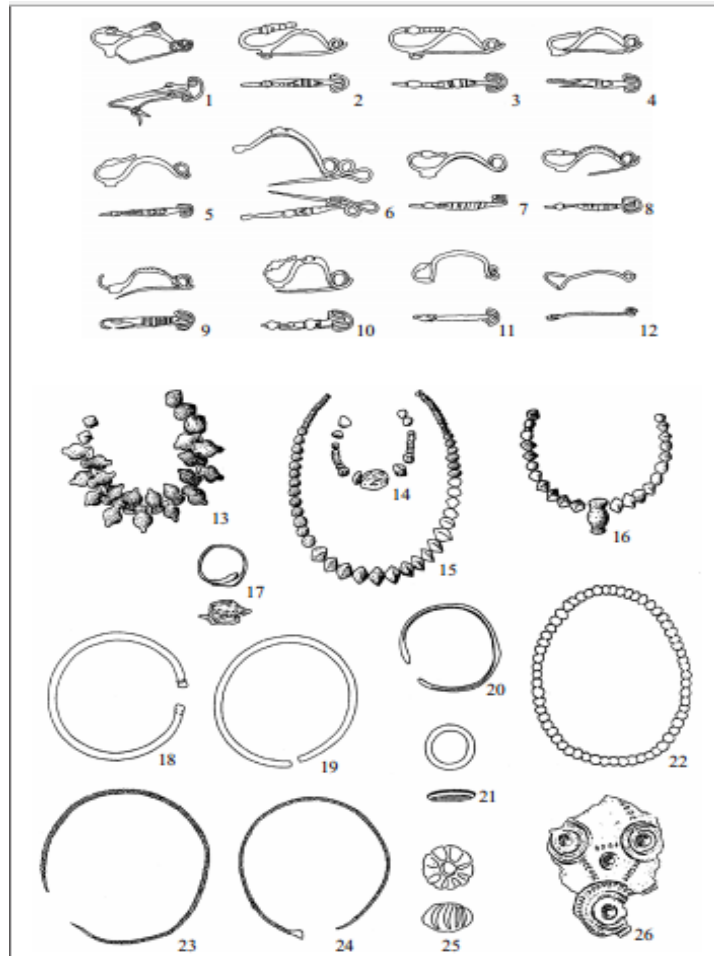
¹⁴² Popović 1996., 106. – 107.

¹⁴³ Dizdar 2015., 54.

¹⁴⁴ Čović 1987., 256.

¹⁴⁵ Bid. 285.

¹⁴⁶ Bid. 260. – 264.

Slika 11. Grob iz Velike

Nekropola u Donjoj Dolini stoji uz bok najranijim nalazima horizonta Čurug po dataciji i po nalazima koje pronalazimo na njoj. Ova nekropola inače ima kontinuitet od kasnog brončanog doba do rimskih osvajanja.¹⁴⁷ Ovdje najčešće pronalazimo grobove s tipičnom kasnohalštatskom nošnjom koja kao dodatak sadrži ranolatensku fibulu (to su ponekad i lokalne kopije ranolatenskih fibula), a samo u jednom grobu se nalaze isključivo ranolatenske fibule.¹⁴⁸

Za ovaj horizont bitno je još istaknuti nekropole u Osijeku i Dalju koje imaju kontinuitet pokapanja od starijeg željeznog doba tako da su vrlo bitne za shvaćanje ranog procesa latenizacije. One su suprotnost u odnosu na nove nekropole stupnja Beograd 1 (Karaburma, Rospi Ćuprija, Kupinovo) o kojima će biti riječi kasnije.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Popović 1996., 107.

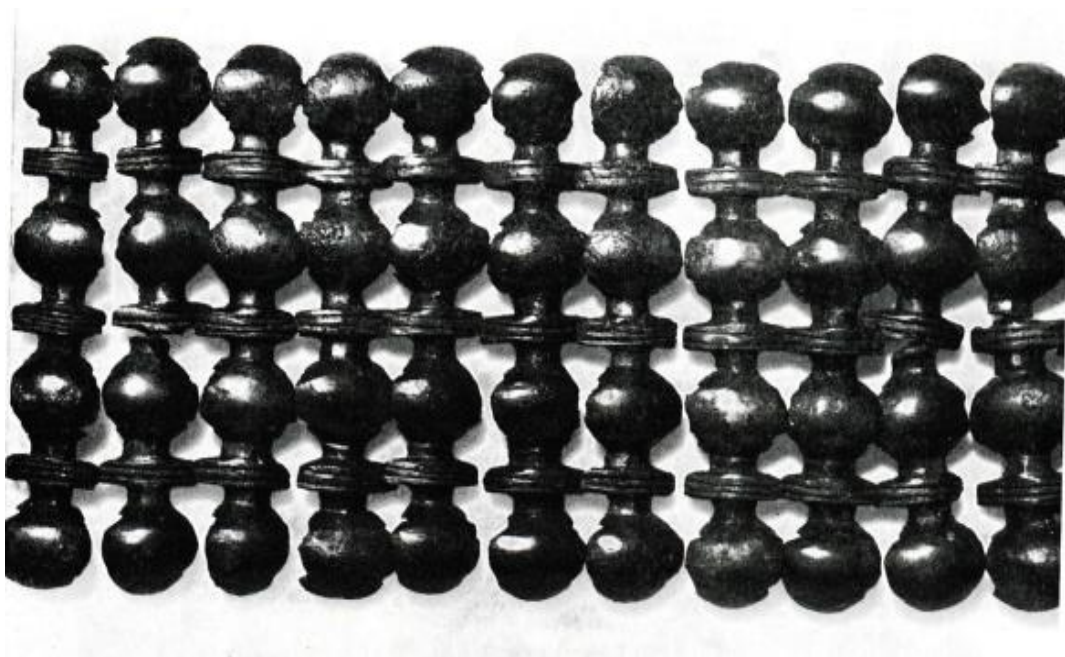
¹⁴⁸ Dizdar 2015., 55.

¹⁴⁹ Drnić 2015., 10.

3.3.2. Lokaliteti s prostora Baranje

Nekoliko lokaliteta s prostora Mađarske i Hrvatska Baranje dosta su međusobno slični, ali pokazuju i veze sa srijemskom grupom, tako da ih možemo staviti u grupu južnopanonske kasnohalštatske kulture uz koju vežemo male kosturne nekropole.

Szentlőrinc je vjerojatno najistaknutiji lokalitet s prostora Baranje (nalazi se u Mađarskoj Baranji). On pokazuje veliku sličnost s nekropolom iz Donje Doline. Na nekropoli su istražena 72 groba, od čega je 53 kosturnih, 8 paljevinskih, 4 simbolična (kenotafi) i 6 konjskih grobova. Datira se od Ha D3 do Lt C stupnja, a vjerojatno se koristilo u dvije generacije.¹⁵⁰ Od nalaza na groblju najzastupljenije su certosa fibule tipa XIIIh (po B. Teržan)¹⁵¹ i ranolatenske fibule (neke od njih prethode dux fibulama i vjerojatno nastaju pod utjecajem Marzabotto fibula u Lt B1 stupnju).¹⁵² Tipični kasnohalštatski nalazi s groblja su staklene i jantarne perle, a ima i srebrnih perli ukrašenih filigranom¹⁵³, te ručno rađena i ne baš kvalitetna keramika. Od ranolatenskih utjecaja imamo još oružje u muškim grobovima (koplja i tipični latenski noževi), a bitno je spomenuti i konjsku opremu Vekerzug tipa koja je skitskog podrijetla, ali po dataciji spada u razdoblje mlađeg željeznog doba.¹⁵⁴ Ovo groblje je zbog nalaza ranolatenskih zoomornih fibula iznimno bitno za shvaćanje procesa latenizacije.¹⁵⁵

Slika 12. Primjer astragalnog pojasa s nekropole Beremend

¹⁵⁰ Jerem 1968., 174. – 182.

¹⁵¹ Dizdar 2015., 46.

¹⁵² Popović 1996., 106.

¹⁵³ Potrebica i Dizdar 2014., 154.

¹⁵⁴ Jerem 1968., 183. – 190.

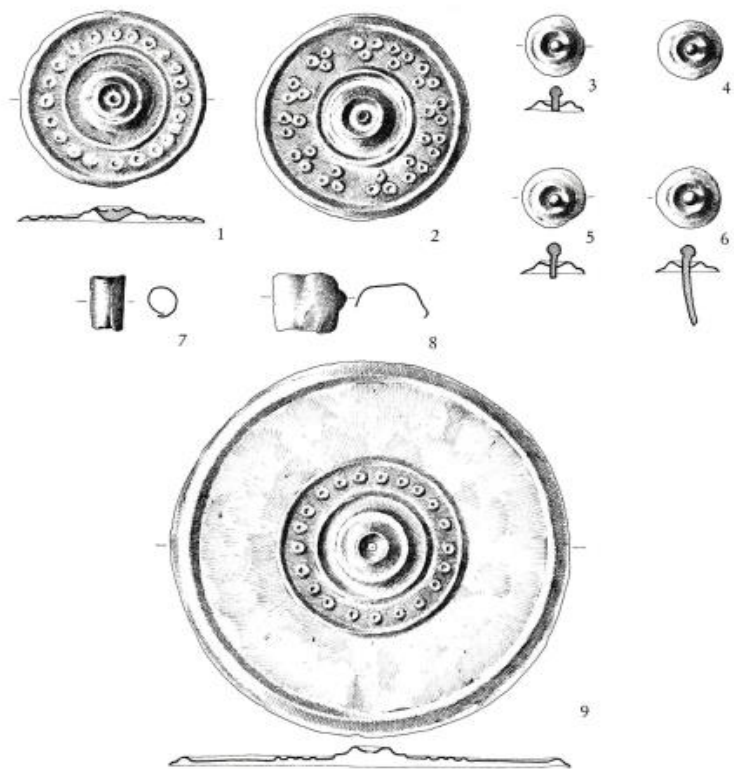
¹⁵⁵ Majnarić Padžić 2003., 500.

Još jedna nekropola s prostora Mađarske Baranje je Beremend. Ovo je kosturna kasnohalštatska nekropola u čijoj blizini do danas nije pronađeno pripadajuće naselje. Nekropola se datira u 5.st.pr.Kr., ali je nađena i jedna ranolatenska fibula čija noga završava sa životinjskom glavom, a koja se datira u 4.st.pr.Kr. Pojava ranolatenske fibule upućuje na sličnost s nekropolom iz Szentlőrincea, ali i ostali nalazi koji pripadaju u razdoblje kasnohalštatske kulture jasno povezuju ovu nekropolu s ostalim nekropolama s prostora Baranje. Od tipičnih kasnohalštatskih nalaza javljaju se kasnohalštatska keramika, stariji tipovi certosa fibula, astragalni pojasevi, razne perle (staklo, bronca, srebro, jantar), srebrne i brončane narukvice, tipična halštatska ratnička oprema i još mnogu drugi tipični halštatski oblici.¹⁵⁶

Važan lokalitet u Hrvatskoj Baranji je u Vinkovcima na lokalitetu „Nama“. Ovdje je pronađeno osam kosturnih ukopa ljudi i pet ukopa konja. Nekropola je najbližnja onoj iz Szentlőrincea i po tipičnim južnopanonskim kasnohalštatskim elementima se datira u kraj 5. i početak 4.st.pr.Kr. S obzirom na velike sličnosti s nekropolama Mađarske Baranje možemo pretpostaviti da se radi o istoj zajednici, a E. Jerem čak smatra da se tu radi o autohtonoj kasnobrončanodobnoj populaciji koja se u starijem željeznom dobu razvija pod utjecajem Balkana i istoka Europe. Nalazi s ovog groblja su tipični kasnohalštatski nalazi koji su već spomenuti vezano za nekropole Mađarske Baranje (npr. certosa fibula tipa XIII, razne perle, itd.). Osim tih nalaza na ovoj nekropoli su bitni nalazi konjske opreme iz konjskih grobova. Iz konjskog groba 2 imamo konjsku opremu Vekerzug tipa (skitska konjska oprema), dok iz konjskog groba 1 imamo tipičnu ranolatensku konjsku opremu s prostora centralne Europe. Osim što je konjska oprema različitog tipa i konji uz koje je ona nađena se razlikuju. Dok je konj iz groba 2 istočni tip konja, konj iz groba 1 je tipični konj s prostora centralne Europe. Pojava konjske opreme iz centralne Europe je s jedne strane dokaz komunikacije s lateniziranim prostorom, ali s druge strane teško je to tvrditi samo na temelju jednog ranolatenskog nalaza s ove nekropole. Jedina razlika između ove nekropole i nekropole iz Szentlőrincea je to što se na ovoj nekropoli ne pojavljuju ranolatenske fibule koje nalazimo na nekropoli u Szentlőrincu, a upravo njihova pojava na toj nekropoli je dobar dokaz komunikacije s lateniziranim prostorom.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Jerem 1973., 66. – 84.

¹⁵⁷ Majnarić Pandžić 2003., 482. – 510.

Slika 13. Nalazi iz konjskog groba 1 (Vinkovci lokalitet „Nama“)

Slika 14. Certosa fibula tipa XIIIh

Zadnji lokalitet koji ćemo spomenuti vezano za nalaze s prostora Baranje je lokalitet Belišće gdje je pronađen kasnohalštatski ženski grob. Ovaj grob se također datira u kraj 5. i početak 4.st.pr.Kr., a Szentlőrinc se opet spominje kao najbližnji lokalitet. U ovom grobu su pronađene brončana certosa fibula tipa XIIIh, te brončana narukvica i prsten. Ovaj lokalitet je zanimljiv jer za razliku od ostalih Baranjskih lokaliteta nema baš nikakvih ranolatskih predmeta već isključivo kasnohalštatske.¹⁵⁸

3.3.3. Horizont Beograd 1

Horizont Beograd 1 obilježio je početak mlađeg željeznog doba na prostoru južne Panonske nizine i za razliku od horizonta Čurug koji nam je bitan da shvatimo početke latenizacije, ovaj horizont je bitan jer tu možemo vidjeti kako se u već raširenoj latenskoj kulturu i dalje zadržavaju neke kasnohalštatske tradicije i stilovi. Horizont se datira u Lt B2 stupanj, tj. u kraj 4. i početak 3.st.pr.Kr.¹⁵⁹ Kronologiju za materijal koji se odnosi na Skordiske prvi radi D. Božić na temelju nalaza s Karaburme i nekih drugih latenskih lokaliteta. On je mlađe željezno doba južne Panonske nizine podijelio na tri faze, Beograd 1 – 3, a nama najbitniji horizont za ovaj rad je Beograd 1.¹⁶⁰ Najstariji latenski grobovi ovog horizonta pronađeni su na nekropolama Karaburma (Beograd) i Pećine (Stari Kostolac), koje su ujedno i jedne od najbitnijih nekropola za razumijevanje početka latena na prostoru južne Panonske nizine.¹⁶¹ Grobovi horizonta Beograd 1 najlakše se razlikuju po oružju, ali i u grobovima bez oružja moguće je vidjeti razlike na temelju nakita i dijelova nošnje. Tipični materijal horizonta Beograd 1 čine: mačevi i korice ranolatske sheme s romboidnim ojačanjima za korice i čestim prikazima antitetički postavljenih zmajeva, pojasne kopče tipa Mokronog i Karaburma 111, astragalni pojasevi, željezne ranolatske fibule sa zakrivljenim lukom kvadratnog ili pravokutnog oblika, fibule tipa Karaburma 63, okrugle staklene perle i još raznih drugi oblici uporabnih predmeta i oružja¹⁶² u koje spadaju i srebrne spiralne naušnice ili ukrasi za kosu koji su specifični za kraj starijeg željeznog doba, ali se na nekim latenskim lokalitetima javljaju kao sastavni dio latenske nošnje.¹⁶³

¹⁵⁸ Dizdar 2015., 45.

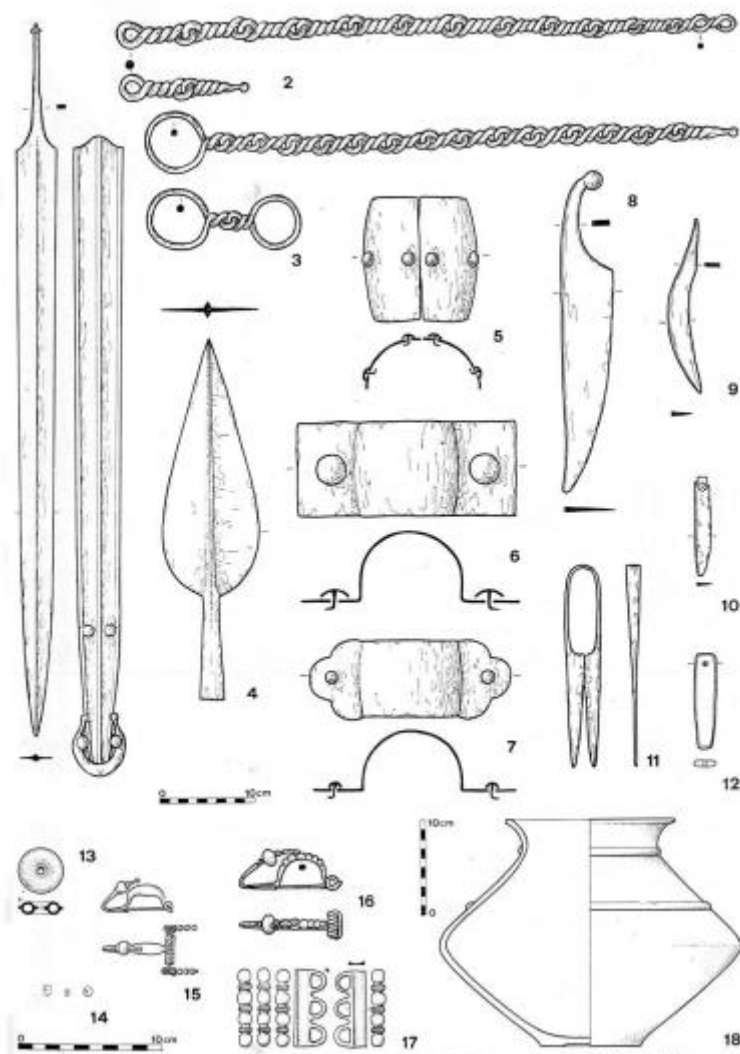
¹⁵⁹ Popović 1996., 118.

¹⁶⁰ Jovanović 1987., 821.

¹⁶¹ Ljuština 2013., 93.

¹⁶² Božić 1981., 317. – 320.

¹⁶³ Rustoiu i Berecki 2014., 253.

Slika 15. Tipični oblici Beograd 1 horizonta

Karaburma je jedna od najpoznatijih latenskih nekropola južnopanonskog prostora, koja je ostavila velik trag na istraživanje mlađeg željeznog doba na tom prostoru. Na lokalitetu se nalaze brončanodobna (sadrži više od 200 urni) i željeznodobna nekropola koje se djelomično preklapaju. Željeznodobna nekropola sadrži 96 grobova, od kojih je samo šest kosturnih grobova. Grobovi tvore grupe od 10 – 40 grobova, a spadaju u sve faze mlađeg željeznog doba. Pošto nije bilo preklapanja mlađih grobova sa starijima, pretpostavljamo da su imali neku vrstu vanjske markacije grobova. Najstariji grobovi na nekropoli su kosturni grobovi 63 i 67, a oba se nalaze baš na mjestu gdje se latenska nekropola preklapa s brončanodobnom nekropolom. Grobovi prema M. Dizdaru pripadaju lokalnim ženama, što možemo zaključiti na temelju pogrebnih rituala (koji jako podsjećaju na pogrebni ritual srijemske grupe) i pogrebnih priloga, a datiraju se u kraj 4. i početak 3.st.pr.Kr. te spadaju u period keltske kolonizacije i stabilizacije latenske kulture. Obje žene su položene na leđa u ispruženom položaju s rukama uz tijelo (dok su u srijemskoj grupi ruke na prsima) i imaju srebrne naušnice od svijene žice koje su ostatak kasnohalštatske tradicije. Grob 63 još sadrži i više šarenih staklenih perli, veliku keramičku posudu

napravljenju na lončarskom kolu, bikonični željezni predmet i ranolatensku dux fibulu tipa Karaburma 63.¹⁶⁴ Fibule tipa Karaburma 63 imaju 6 glavnih varijanti i nekoliko podvarijanti, luk im je ukrašen bademastim ili dvojnim bademastim motivom, a prema oblikovanju glave i noge mogu se dalje odrediti varijante i podvarijante. Sastavni su dio ženske nošnje u latenu srednjeg Podunavlja i datiraju se u Lt B2 stupanj.¹⁶⁵ Grob 67 sadrži još i puno plavih bikoničnih staklenih perli, koničnu nogu ručno rađenog kantarosa (to je kasnohalštatska tradicija), te oštećeni željezni predmet koji je mogao biti ili nož ili pojasna kopča.¹⁶⁶ Još jedan u nizu starijih grobova s Karaburme je paljevinski grob 22 za kojeg je J. Todorović prvo tvrdio da spada u Lt C stupanj, ali D. Božić ga smješta u stariji stupanj, tj. u Lt B2. Ovaj grob nam je zanimljiv jer je u njemu nađena brončana situla datirana u kraj 5. i 4.st.pr.Kr. i izrađena je u makedonskim radionicama. Ta situla je dokaz izravnog kontakta Kelta s Makedoncima, a na ovu nekropolu je mogla dospjeti kao diplomatski poklon ili trgovinom.¹⁶⁷

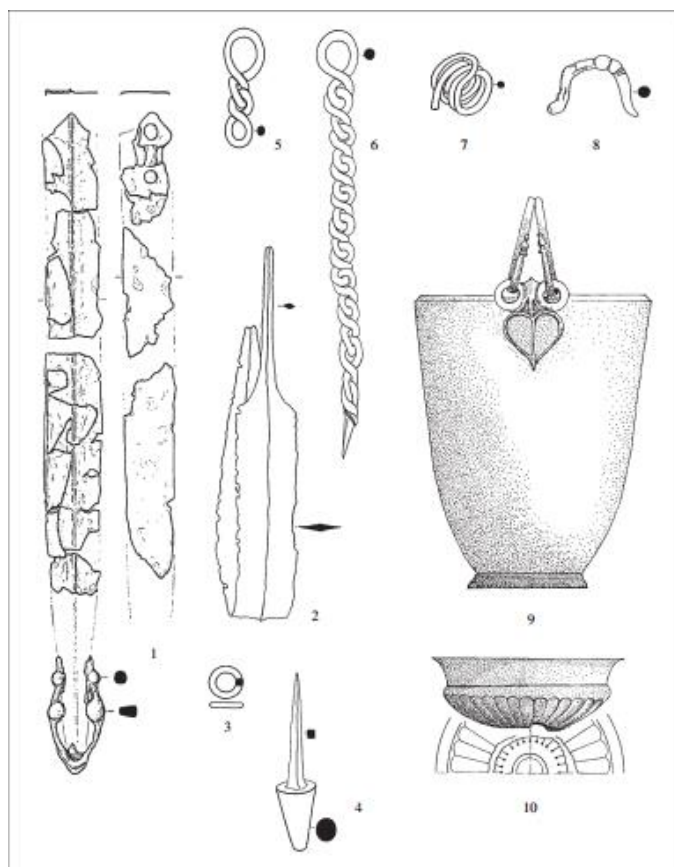
Slika 16. Grobovi 63 i 67 s nekropole Karaburma

¹⁶⁴ Ljuština i Spasić 2012., 367. – 372.

¹⁶⁵ Marić 2015., 147. – 152.

¹⁶⁶ Ljuština i Spasić 2012., 369.

¹⁶⁷ Blečić Kavur i Kavur 2010., 59. – 64.

Slika 17. Grob 22 s nekropole Karaburma

U Beogradu je blizu Karaburme nađena još jedna latenska nekropola, a to je Rospri Ćuprija. Na ovoj nekropoli nam je bitan jedan grob u kojemu vidimo da je pokojnik (spol nije određen) položen u grob u ispruženom položaju na leđima s prekrženim nogama i rukama položenim na zdjelicu. U grobu su isključivo ranolatenski predmeti među kojima se ističe dux fibula, ali pogrebni ritual jako podsjeća na pogrebni ritual srijemske grupe, tako da tu možemo vidjeti očuvanje kasnohalštatske tradicije autohtone zajednice.¹⁶⁸

Druga najbitnija nekropola horizonta Beograd 1 je nekropola Pećine kod Starog Kostolca. Na njoj postoji kontinuitet pokapanja od starijeg željeznog doba do mlađeg željeznog doba. Kosturni grobovi autohtone zajednice datiraju se u razdoblje od 6. do 4.st.pr.Kr., a grobovi keltizirane zajednice imaju biritualni pogrebni ritual i datiraju se u razdoblje od 4. do 3.st.pr.Kr. Grobovi latenske kulture su bogatiji nego stariji halštatski grobovi.¹⁶⁹ Blizu ove nekropole kao i blizu nekropole Karaburma nalazio se keltski vojni kamp kao mjesto od kojeg se moglo dalje napredovati prema jugu Balkanskog poluotoka.¹⁷⁰ Na nekropoli postoje i pojedinačni ukopi iz kasnijeg razdoblja mlađeg željeznog doba, tj. iz 2.st.pr.Kr. To nam pokazuje da je moguće da se na nekropoli i dulje pokapalo, ali da su kasniji radovi u antičko doba

¹⁶⁸ Ljuština i Spasić 2012., 371.

¹⁶⁹ Ljuština 2013., 92. – 93.

¹⁷⁰ Majnarić Pandžić 2009., 236.

uništiti dio nekropole. Ukupno je nađeno 17 kosturnih i 17 paljevinskih ukopa, od čega je 9 grobova pripadalo autohtonom stanovništvu. U nekim grobovima pronađena je najstarija keltska keramika izrađena na lončarskom kolu, ali uz nju bi se često pronašla i ručno rađena keramika u obliku malih posuda koje se vežu za autohtonu zajednicu i pripadaju kasnohalštatskoj tradiciji.¹⁷¹ Grob kod kojega se najbolje vidi odnos autohtone kasnohalštatske zajednice s pridošlicama i njihovom kulturom je grob 1-3/378. To je paljevinski ukop žene (na to upućuju grobni prilozi) s kraja 4. i početka 3.st.pr.Kr. Ranolatenske forme koje se javljaju u grobu su: fibule dux i münsingen horizonta, narukvica s koraljima, velika zdjela i vaza, a i ostaci svinje u grobu se vežu uz laten. Autohtone kasnohalštatske forme su: željezni nož sa zakrivljenom oštricom i pseudokantaros.¹⁷²

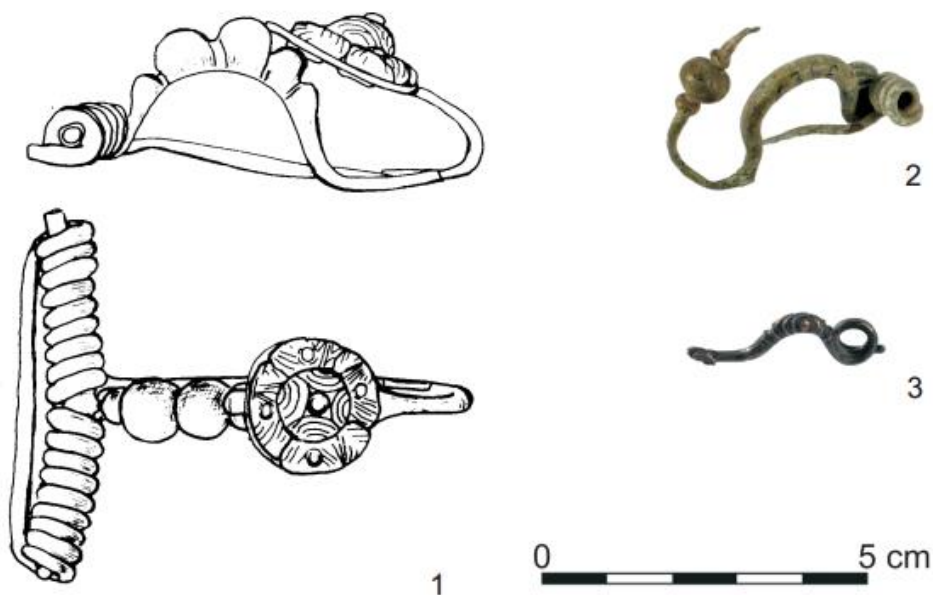
Slika 18. Grob 1-3/378 s nekropole Pećine

¹⁷¹ Jovanović 1987., 825. – 829.

¹⁷² Popović i Jovanović 2004., 23. – 28.

3.4. Skordisci

Skordisci su nosioci latenske kulture na prostoru jugoistočnog dijela Panonske nizine. Prostor koji naseljavaju Skordisci proteže se od istočnih obronaka Slavonskih gorja, donjim dijelom rijeke Drave do donjeg toka rijeke Morave.¹⁷³ Skordisci su se prije smatrali ostacima keltskih plemena koja su napadala Grčku, a koja su se naselila na ovom prostoru nakon poraza kod Delfa. Danas ipak znamo da se tu radi o autohtonoj zajednici koja stvara novi identitet zbog konstantnog miješanja keltskih, autohtonih, tračkih i mediteranskih utjecaja, te dolaska manjih grupa keltskih kolonizatora.¹⁷⁴ Njihov razvoj stavlja se u doba potpune latenizacije prostora južne Panonske nizine, tj. u 3.st.pr.Kr. (Lt B2/Lt C).¹⁷⁵ N. Majnarić Pandžić radi periodizaciju za prostor Slavonije i Srijema te mlađe željezno doba dijeli na četiri horizonta keltsko-latenske kulture koji traju od 4.st.pr.Kr. do 1.st.po.Kr., a D. Božić radi već spomenutu podjelu za materijal Skordiska na tri horizonta na temelju nalaza s Karaburme i nekih drugih latenskih lokaliteta.¹⁷⁶

Slika 19. Dux i münsingen fibula

Što se tiče tipičnog materijala Skordiska za početak naravno treba spomenuti dux i münsingen fibule koje su i najstariji latenski predmeti koji se javljaju na prostoru Srednjem Podunavlja. One su najčešće brončane iako ima i željeznih primjeraka, a ponekad su bile ukrašene koraljima ili emajlom. Nakon ovih fibula javljaju se fibule s kuglastim perlama na nozi. Od dijelova nošnje treba još spomenuti i astragalne pojaseve, latenske pojasne kopče i narukvice od šupljeg brončanog lima. Od oružja su najtipičniji rani

¹⁷³ Dizdar 2012., 117.

¹⁷⁴ Džino 2008., 50. – 57.

¹⁷⁵ Majnarić Pandžić 2009., 236. – 237.

¹⁷⁶ Jovanović 1987., 820. – 821.

mačevi s dugom i dvosjeklom oštricom te oštrim vrhom koji su imali ovalno ojačanje korica mača i kratka listolika koplja ranog latena.¹⁷⁷ Keramika se izrađivala na lončarskom kolu i uglavnom je bila sive boje, a ukrašena je glačanjem.¹⁷⁸ Krajem 2.st.pr.Kr. Skordisci počinju i s kovanjem vlastitog novca.¹⁷⁹

Za rani i srednji laten imamo jako malo arheološki nalaza s naselja, jer se najvjerojatnije radi o manjim nizinskim naseljima. Osim nizinskih naselja postojala su i utvrđena naselja koja su bila politička, vojna, vjerska i ekonomska središta manjih teritorijalnih jedinica, a nalazila su se na bitnim komunikacijskim rutama, prirodnim uzvišenjima ili telovima¹⁸⁰, te se uglavnom datiraju u 1.st.po.Kr.¹⁸¹ Naselja su kao obranu imala zemljani bedem i široki jarak. Nizinska naselja su bila više usmjerena na poljoprivredu iako su imali i manje radionice za neke uobičajene svakodnevne predmete (npr. keramika), a većina radionica, pogotovo radionica luksuznih predmeta, nalazila se u utvrđenim naseljima. Puno naselja pronađeno je upravo uz rijeke, tako recimo uz Dunav imamo Dalj, Vukovar, Sotin i Ilok. Uz Dravu su Osijek i Sarvaš, dok je uz Savu Donja Bebrina¹⁸², a poznat nam je i lokalitet Feudvar uz rijeku Tisu.¹⁸³ Najviše latenskih naselja nađeno je uz rijeku Bosut, tj. u okolici Vinkovaca.¹⁸⁴ Među utvrđena naselja spadaju: Židovar, Slankamen, Gomolava (traje od kraja 2.st.pr.Kr. do sredine 1.st.po.Kr.), Turski Šanac, Gradina na Bosutu, Orolik, Privlaka i Donja Bebrina.¹⁸⁵ Vrlo sličnu situaciju s naseljima imamo i na prostoru zajednice Tauriska u jugozapadnom dijelu Panonske nizine.¹⁸⁶

Poznate nekropole Skordiska su malobrojne, ali osim nekropola poznati su nam i pojedinačni grobovi. Nekropole su već spomenute Karaburma i Pećine kao najpoznatije, a još su tu Kupinovo, Surčin, Novi Banovci, Boljevci i Osijek. One su vjerojatno bile duže upotrebljavane kroz mlađe željezno doba, a pogrebni ritual je biritualan. Pojedinačni ukopi su grob iz Batine, paljevinski ukop žene iz Vršac-Ate, te ratnički grob s bojnim kolima iz Odžaka.¹⁸⁷ Najviše je samostalnih grobova, ali postojali su i grobovi s više osoba (tu se najčešće radi o obitelji ili ukopima roditelja s djecom). U kategoriju grupnih grobova spadaju i bračni ukopi u kojima je žena ili ubijena i pokopana s mužem ili je sama počinila samoubojstvo nakon muževe smrti, pa je s njim i pokopana. U mlađem željeznom dobu je manje grobova djece što može ukazivati na smanjeni mortalitet u tom razdoblju, ali moguće je i da su djeca bila pokapana negdje drugdje ili su pokapana s roditeljima jer tek kada odrastu zaslužuju samostalni ukop. Muške grobove prepoznamo po oružju, a ženske po nakitu. Osim toga u grobove su se prilagali hrana (na prostoru

¹⁷⁷ Bid. 832. – 835.

¹⁷⁸ Potrebica i Dizdar 2002., 87.

¹⁷⁹ Jovanović 1987., 836.

¹⁸⁰ Dizdar 2012., 119.

¹⁸¹ Jovanović 1987., 822.

¹⁸² Dizdar 2012., 119.

¹⁸³ Medović 2007., 7.

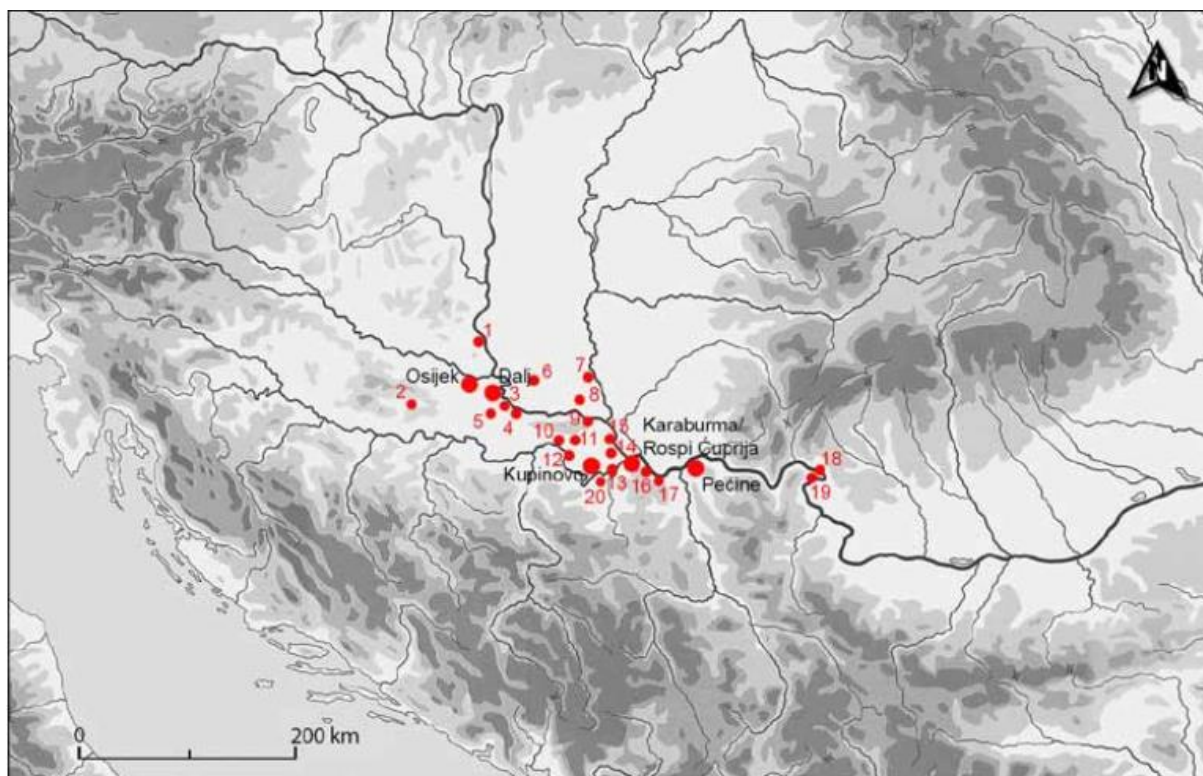
¹⁸⁴ Dizdar 2012., 119.

¹⁸⁵ Jovanović 1987., 822.

¹⁸⁶ Dizdar 2012., 119.

¹⁸⁷ Jovanović 1987., 824. – 829.

Karpatске kotline i južne Panonske nizine se najčešće radi o svinjama) i piće. Od nakita i dijelova nošnje se u grobovima javljaju tipični latenski oblici o kojima je već prije bilo dosta riječi, a kada je riječ o oružju možemo vidjeti ritualno uništavanje oružja prije polaganja u grobove. Oružje se uništavalo jer je smrt osobe značila i simboličku smrt njezinog oružja. Običaj uništavanja oružja poznat je od ranog latena, ali s češćom pojavom paljevinskog načina pokapanja raširenije je i uništavanje oružja (oružje se uništavalo prije kremacije). Još jedna zanimljivost je da su ponekad ostatke osobe okruživali s remenom ili uništenim svinutim mačem što je možda imalo neke veze sa štovanjem Sunca.¹⁸⁸

Slika 20. Latenski grobovi i nekropole na prostoru jugoistočne Panonske nizine

4. Prostor između Tauriska i Skordiska u vrijeme prijelaza iz starijeg u mlađe željezno doba

Posavina je bila veza između jugozapadne Panonske nizine i jugoistočne Panonske nizine, ali ujedno je činila i razgraničenje između dviju grupa koje su u mlađem željeznom dobu nastanjivale ta područja. Komunikacija je išla dolinom rijeke Save koja je od početaka prapovijest vrlo bitna ruta, tako da uz nju možemo pratiti lokalitete starijeg, ali i mlađeg željeznog doba.¹⁸⁹ Granica teritorija Tauriska i Skordiska

¹⁸⁸ Dizdar 2016., 299. – 307.

¹⁸⁹ Potrebica 2003., 217.

je Mons Claudius, tj. Moslavačka gora.¹⁹⁰ Tijekom starijeg željeznog doba ovaj prostor je bio sastavljan od mreže manjih i većih naselja s nekoliko većih centara moći (oko 30-ak naselja), a sva važnija naselja su bile utvrđene gradine u čijoj blizini vidimo tumulske nekropole.¹⁹¹ Na početku mlađeg željeznog doba ovaj prostor nije bio u potpunosti lateniziran već ima vrlo jako izraženu autohtonu komponentu, te imamo tek sporadične ranolatenske nalaze.¹⁹² U kasnom latenu se ovdje ipak osniva više naselja, a pretpostavlja se da je razlog zašto Skordisci naseljavaju Požešku kotlinu bogatstvo grafitom. Od ranolatenskih nalaza u Požeškoj kotlini valja spomenuti grob iz Velike i grob iz Bilača, oba se datiraju u 4.st.pr.Kr.. Grob iz Velike je već spominjan tako da nećemo ponavljati već napisano, a grob iz Bilača je bitan jer je u njemu nađena ranolatenska fibula s pačjom glavom, masivnim lukom i velikom spiralom.¹⁹³ Još jedan bitan lokalitet s ovog prostora je željeznodobno naselje iz Siska. Dosadašnjim istraživanjima utvrđeno je da je stariježeljeznodobno naselja bilo veće površine, dok se na prijelazu u mlađe željezno doba (kraj 4. i početak 3.st.pr.Kr.) površina naselja smanjuje i ono se približava rijeci. Ovo naselje je imalo vrlo dobar položaj na komunikacijskoj ruti koja je tekla dolinom Save, tako da je kroz cijelo željezno doba bilo proizvodni i distribucijski centar, a dokaz koliko je lokacija dobra vidimo u tome da je tu i u rimsko doba bio jedan od važnijih centara moći na prostoru kontinentalne Hrvatske. Kao i lokaliteti na prostoru Požeške kotline ovdje je jako istaknuta autohtona kultura jer se nalaze na periferiji širenja latenske kulture, ali ipak je vidljivo da preuzimaju i neke elemente latenske kulture.¹⁹⁴

Slika 21. Rasprostiranje raznih grupa u mlađem željeznom dobu na prostoru južne Panonske nizine

¹⁹⁰ Dizdar i Potrebica 2002., 111.

¹⁹¹ Potrebica 2012., 190.

¹⁹² Bid. 191.

¹⁹³ Dizdar i Potrebica 2002., 111. – 112.

¹⁹⁴ Drnić 2015./2016., 11. – 14.

5. Prostor jugozapadne Panonske nizine

Pod pojmom jugozapadni dio Panonske nizine mislimo na prostor Slovenije te sjeverozapadnu Hrvatsku. U vrijeme starijeg željeznog doba na prostoru Slovenije nalazilo se više kulturnih skupina koje su nastajale pod raznim utjecajima na supstratu kasnog brončanog doba. Među tim kulturnim grupama najviše se ističe dolenjska grupa kojom ćemo se najviše i baviti, a tu su još i svetolucijska grupa, notranjska grupa i ljubljanska grupa koja je još ostatak kasnog brončanog doba na prostoru između svetolucijske grupe i dolenjske grupe. Za mlađe željezno doba S. Gabrovec izdvaja četiri skupine, a to su: mokronoška skupina kao najraširenija i najpoznatija (njome ćemo se najviše i baviti), vinička skupina, idrijska skupina i šmarjetska skupina. Šmarjetska skupina se zapravo sastoji od nekoliko lokaliteta s prostora Dolenjske, tj. s prostora mokronoške skupine koji nisu latenizirani već na njima nastavlja živjeti tradicionalna halštatska kultura.¹⁹⁵ Starije željezno doba dijeli se na pet faza, od kojih nam je najzanimljivija zadnja peta faza koja se naziva negovski horizont, a dijeli se na negovski horizont 1 i negovski horizont 2.¹⁹⁶ U toj fazi već polako vidimo latenizaciju prostora Slovenije. Mlađe željezno doba se pak dijeli na šest faza na temelju lokaliteta Mokronog, pa su faze po tome i dobile ime. Nama najbitnija faza je Mokronog 1.¹⁹⁷ Dolazak keltskih kolonizatorskih skupina na ovaj prostor u 4.st.pr.Kr. donosi brojne promjene te keltizaciju autohtone populacije i stvaranje nove zajednice koja je nastala miješanjem autohtone zajednice s kolonizatorima, a to su Taurisci.¹⁹⁸

5.1. Dolenjska grupa

Dolenjska grupa je jedna od kulturnih grupa na prostoru Slovenije u starijem željeznom dobu, a nastaje na supstratu ljubljanske kulture kasnog brončanog doba, te mijenja pogrebni ritual, stvaraju gradinska naselja i religijski simboli im postaju više antropomorfniji u odnosu na kasno brončano doba. Ova grupa je iznimno bitna za shvaćanje prijelaza u mlađe željezno doba na prostoru Slovenije. Grupa je podijeljena na pet stupnjeva koji služe kao kronološka tablica za prostor dolenjske grupe, ali i za ostatak Slovenije. Prvi stupanj je Podzemelj (Podzemelj 1 i 2), zatim stupanj Stična (Stična 1 i 2), stupanj zmijolikih fibula, stupanj certoske fibule (stariji i mlađi stupanj) i zadnji je negovski horizont (dijeli se na negovski horizont 1 i 2). Za datiranje stupnjeva često se koriste kronologijom susjednih skupina. U prvom stupnju još možemo pratiti prijelaz iz kasnog brončanog doba u starije željezno doba, u

¹⁹⁵ Božić 1987., 859.

¹⁹⁶ Gabrovec 1987., 36.

¹⁹⁷ Božić 1987., 860.

¹⁹⁸ Dular i Tecco Hvala 2007., 252.

četvrtom, tj. stupnju certoske fibule vidimo najveći procvat halštatskih lokaliteta, a zadnji stupanj koji se naziva negovski horizont bitan je za shvaćanje početka latenizacije na prostoru Slovenije.¹⁹⁹

Što se tiče naselja dolenske grupe znamo da su centri moći bile utvrđene gradine blizu kojih su se nalazile tumulusne nekropole, ali postojala su i nizinska naselja. Način ukopa je bio kosturni ukop u tumulu. Imali su obiteljske tumule koji su se koristili kroz više generacija i neki od njih su sadržavali centralni grob dok su neki na mjestu gdje bi se trebao nalaziti centralni grob imali samo prazninu oko koje se ukapalo. Takvi obiteljski tumuli mogli su sadržavati i preko sto pokojnika. Pokojnici su ukopavani u lijesu, a specifičnost dolenske grupe je i ukop s konjem. Osim kosturnih grobova pod tumulom ponekad, ali jako rijetko, javljaju se i ravni kosturni grobovi (npr. Kostrenovnica, Zagorje, Valična vas). Ono što je dolenskoj grupu omogućilo da se tako razvije je bogatstvo rudama i proizvodnja stakla koja je bila jako razvijena u Dolenjskoj.²⁰⁰

Prijelaz iz negovskog horizonta (kraj starijeg željeznog doba) u Mokronog 1 stupanj (početak latena) je teško odrediti, kao i sve druge prijelaze između stupnjeva, ali on se stavlja otprilike u 300.godinu pr.Kr. (Lt B2), tj. u vrijeme pojave latenskih nekropola (prestaju postojati tumulusne nekropole i pojavljuju se ravni paljevinski ukopi). Ne zna se točno kako se i zašto dogodio tako nagli raspad dolenske grupe krajem 4.st.pr.Kr. Autohtona zajednica u biti ne prestaje postojati u tom razdoblju već samo gubi svoju kulturnu samostalnost.²⁰¹

5.1.1. Negovski horizont

Negovski horizont je zadnji stupanj halštatske kulture dolenske grupe, ali je ujedno i prijelazno razdoblje između halštatske i latenske kulture. Halštat dolenske grupe traje dulje nego halštatska kultura na zapadu, jer se negovski horizont (Ha D3) izjednačava s ranim latenom na zapadu (Lt A/B1).²⁰² Negovski horizont se još dijeli na negovski horizont 1 i negovski horizont 2. U ovom horizontu se prvi puta javljaju latenski predmeti koji su uglavnom lokalne kopije, a ne importi. Od latenskih predmeta su najčešći oružje (npr. mačevi), pojasne kopče i fibule (npr. fibula tipa Vače).²⁰³ Zanimljivo je da se ovdje prvi tragovi latena bolje vide u muškim nego u ženskim grobovima.²⁰⁴

Tipični halštatski predmeti koji se javljaju u negovskom horizontu, posebice u grobovima, su kao prvo negovske kacige i to tipični lokalni oblik koji se formirao u Dolenjskoj, sjekire s ušicom i sjekire s jednostranim zaliscima, noževi širokog drška, životinjske fibule i neki oblici certosa fibula. Zatim su to

¹⁹⁹ Gabrovec 1987., 36. – 109.

²⁰⁰ Bid. 79. – 95.

²⁰¹ Bid. 78. – 116.

²⁰² Stipančić, Križ i Guštin 2014., 31.

²⁰³ Teržan 2009., 86.

²⁰⁴ Dular 2003., 150.

još i skitska konjska oprema koja je poznata već od prije, metalno posuđe (situle i ciste kao tipični halštatski oblici), ovalna pojasna kopča i halštatska keramika. Od latenskih predmeta javljaju se ranolatenški mačevi i pripadajući dijelovi pojasa, pojasne kopče pravokutnog (lokalni proizvod Dolenjske, ali veže se za rani laten) i trokutastog oblika, ranolatenške fibule koje ovdje čak i nisu toliko zastupljene (npr. fibula tipa Vače koja spada u Marzabotto fibule), uz latensku tradiciju se veže i pojava kombinacije koplja i noža u ratničkim grobovima, te veća količina ukrasnog materijala u muškim grobovima.²⁰⁵ Manje zastupljeni latenski predmeti su prstenovi ukrašenim maskama, brončani gumbi s maskom, te razni drugi oblici ranolatenških fibula (npr. zoomorfne fibule ili fibule s velikim ukrašenim lukom).²⁰⁶

Neki od lokaliteta iz Dolenjske koji imaju i stariježeljeznodobne i mladeželjeznodobne grobove/groblja su: Roje kod Ribjeka, Novo mesto, Valična vas (ovo je jedina nekropola koja traje kroz cijelo mlade željezno doba, dok su ostale uglavnom vezane za kasni laten), Stražni dol (ima kontinuitet pokapanja iz starijeg u mlade željezno doba), Moravče i Podbočje, te Bela Cerkev i Mihovo gdje se pokapaju kosturno, a ne paljevinski.²⁰⁷ Ima i naselja koja su se koristila i u starijem i u mlađem željeznom dobu, a među bitnijima je naselje Stična.

Najbitnije mjesto kada se govori o željeznom dobu, a ujedno i najbolje istraženo i objavljeno je Novo mesto gdje ima više lokacija vezanih za halštat i za laten. Najbrojnije nekropole iz Novog mesta su Kandija i Kapiteljska njiva na kojima vidimo kontinuitet čak od brončanog doba. Kandija ima nešto halštatskih tumula i malu latensku nekropolu koja traje do srednjeg latena, a Kapiteljska njiva je najveća prapovijesna nekropola u Novom mestu. Kapiteljska njiva koristila se gotovo kroz cijelo 1.tis.pr.Kr., sadrži skoro 300 kasnobrončanodobnih paljevinskih grobova, 46 halštatskih obiteljskih tumula s više od 800 kosturnih grobova, te više od 700 latenskih ravnih kosturnih grobova (u nekima od njih se još može pronaći halštatski materijal, kao ostatak tradicije autohtone zajednice).²⁰⁸ Bogati grobovi negovskog horizonta 1 su: dupli grob VII/19 (Kapiteljska njiva), dupli grob IV/3 (Kandija) i grob XXXVI/9 (Kapiteljska njiva). Svi ovi bogati grobovi datirani su tipičnim kasnohalštatskih predmetima, ali svi imaju dijelove pojasa tipične za najstarije latenske importe ili kopije latenskih pojaseva. Ženski grobovi negovskog horizonta 1 sadrže tipične latenske predmete Lt A stupnja, a najčešće su to razni oblici ranolatenških fibula. U negovskom horizontu 2 razvija se drugačija tehnologija u izradi ženskog nakita i dijelova nošnje, pod utjecajem latenske kulture. Grobovi negovskog horizonta 2 na Kapiteljskoj njivi su XV/grob 5 i VII/grob 37. Grob 5 iz tumula XV pripada kosturnom ukopu ratnika, a vidljivo je da je pokojnik bio pokopan u lijesu jer je zemlja zbog raspadanja drva tamnija na tom mjestu, a osim toga dno lijesa je sačuvano u obliku karboniziranog drva. Inventar groba čine uglavnom kasnohalštatski

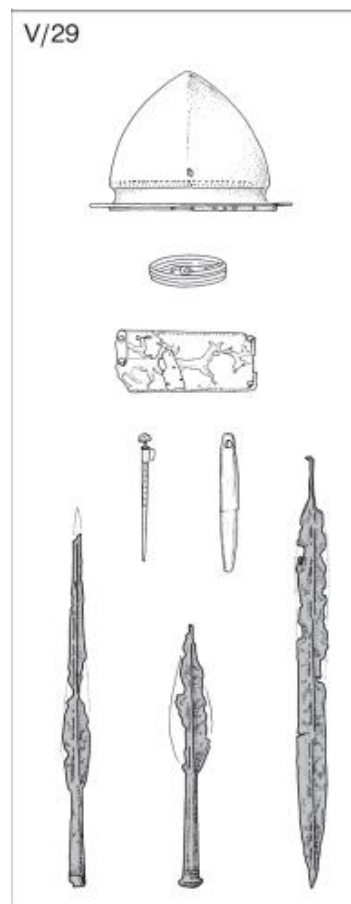
²⁰⁵ Gabrovec 1987., 69. – 75.

²⁰⁶ Stipančić, Križ i Guštin 2014., 32.

²⁰⁷ Dular i Tecco Hvala 2007., 130. i 151.

²⁰⁸ Stipančić, Križ i Guštin 2014., 31.

predmeti kao što su: dvije ručno rađene keramičke posude, dvije staklene perle, brončani dio pojasa s alkicom i mali željezni nož. Osim ovih predmeta u grobu je još nađen i ranolatenski mač koji nije bio svijen i bio je položen na lijes, a takav tip mača se inače javlja u negovskom horizontu svijen u grobu kao rani latenski import i može se naći u najstarijim paljevinskim ukopima. Grob 37 iz tumula VII pripada elitnom kosturnom grobu žene sa sačuvanim karboniziranim ostacima lijesa. U grobu su priloženi: keramičko vreteno, ručno rađena keramička posuda, brončana ranolatenska fibula ranog dux oblika, narukvice, nanogvice i ogrlica od staklenih i jantarnih perli. Narukvica, nanogvica i ogrlica su bile spojene fibulom i to je kasnije dodano u grob što nije neobično za dolenjku grupu. Slična fibula nađena je i u Srednici kod Ptuja i datira se u kraj Lt B1 stupnja.²⁰⁹

Slika 22. Nalazi iz groba V/29 s lokaliteta Magdalenska gora

Bitan lokalitet je i Magdalenska gora na kojoj se nalazilo halštatsko naselja i tri tumulusne nekropole. Trajanje lokaliteta dijeli se u šest faza od kojih faza V odgovara negovskom horizontu. U toj fazi se vidi pad prosperiteta koji se dogodio u prethodnoj IV fazi, a najbolje se vidi po ženskoj nošnji. Promjene u muškoj nošnji i grobovima su: pojava dvosjeklih mačeva, bojnih noževa i kopalja (što bi sugeriralo promjenu u načinu borbe i sve veću militarizaciju), fibula ranolatenske sheme i ranolatenskih trokutastih

²⁰⁹ Bid. 32. – 42.

pojasnih kopči od bronce i željeza. Ranolatenski predmeti koji se ovdje pojavljuju nisu importi nego kopije nastale u lokalnim radionicama. Tumul koji se veže za fazu V je tumul V na nekropoli Laščik. Najbogatiji grob iz ovog tumula je grob V/29 u kojem je nađena negovska kaciga, dvosjekli ranolatenski mač, dva kotlića, te čak četiri konja i pripadajuća konjska oprema. Zanimljiv grob je i grob „braće po oružju“ V/19-20 u kojem je pronađen ranolatenski mač s pripadajućim koricama. Još jedan ranolatenski mač je nađen u grobu V/26a. Moguće je da su ti grobovi čak pripadali plaćenicima s u to vrijeme već lateniziranog prostora jer ovi mačevi nisu kopije već import, ali to ne možemo sa sigurnošću tvrditi.²¹⁰

Možemo spomenuti još i dva groba iz certosa stupnja ili negovskog horizonta u kojima su pronađeni tipični kasnohalštatski predmeti, a uz njih ranolatenske fibule tipa Vače. Tu je grob iz Velike Kostrevnice u kojem su pronađene pojasna kopča, dio konjske opreme i naperlana narukvica ili nanogvica, te već spomenuta ranolatenska fibula tipa Vače. Drugi grob je s lokaliteta Volčje njive blizu Mokronoga u kojem je pronađena narukvica ili nanogvica, plava staklena perla, profilirani privjesak i ranolatenska fibula tipa Vače.²¹¹

5.2. Mokronoška skupina

Mokronoška skupina vezana je za mlađe željezno doba na prostoru Slovenije i djelomično Hrvatske. Uz ovu skupinu vežemo zajednicu koju nazivamo Taurisci, a nju čini jaka autohtona zajednica koja kroz mlađe željezno doba uspijeva održati kontinuitet i keltski kolonizatori. Prostor rasprostiranja zajednice Tauriska je jugozapadni dio Panonske nizine i jugoistočni alpski prostor.²¹² S. Gabrovec prvi daje ime mokronoškoj skupini na temelju lokaliteta Mokronog, a na temelju kojega se radi i podjela mokronoške skupine na stupnjeve Mokronog 1 – 6, te daje tezu da je prostor Slovenije lateniziran s istoka. Stupanj Mokronog 1 je prvi stupanj latenske kulture u kojemu još vidimo snažne utjecaje autohtone zajednice halštatske kulture (npr. bojne sjekire u grobovima muškaraca, ručno rađena keramika i nastavak života na gradinama) i on počinje u Lt B2 stupnju, dok stupanj Mokronog 6 vežemo uz kasni laten te vrijeme početka rimskih osvajanja tog prostora. Mokronoška skupine točnije obuhvaća centralnu i jugoistočnu Sloveniju i sjeverozapadnu Hrvatsku s nalazištima u Podravini, kod Križevaca, u Prigorju i od Karlovca do Zagreba.²¹³

O naseljima mokronoške skupine u ranom i srednjem latenu ne znam se puno, ali pretpostavka je da se ne pomiču daleko od halštatskih naselja, osim što napuštaju halštatska gradinska naselja. No ni ta situacija nije ista na cijelom prostoru rasprostiranja mokronoške skupine. Za kasnolatenska naselja pak znamo da počinju graditi fortifikacije koje naselja kroz rani i srednji laten nisu imala, a osim toga počinju

²¹⁰ Tecco Hvala 2012., 358. – 361.

²¹¹ Teržan 2009., 88.

²¹² Dizdar 2012., 118.

²¹³ Božić 1987., 855. – 863.

ponovo živjeti na brončanodobnim povišenim naseljima. Razlog za sva ta događanja u kasnom latenu je početak rimskih osvajanja.²¹⁴ U Dolenjskoj naselja kao što je već spomenuto ostaju blizu halštatskih naselja, tj. halštatskih gradina, a isto vrijedi i za latenske nekropole na prostoru Dolenjske. Drugačija je pak situacija u Štajerskoj, te u Posavlju i sjeverozapadnoj Hrvatskoj gdje prevladavaju nizinska naselja koja se uglavnom javljaju tek od stupnja Mokronog 2. Razlog zašto je u Štajerskoj situacija drugačija je možda taj što je taj prostor u vrijeme kasnog halštata bio relativno pust, tako da je tu novo pridošla latenska kultura dosta čista bez utjecaja autohtone halštatske zajednice, a nove zajednice zato i grade nova naselja u nizinama.²¹⁵ Stična je naselje s nekropolom koje dobro pokazuje kontinuitet života na njemu jer traje od početka starijeg željeznog doba sve do rimskih osvajanja.²¹⁶ Što se tiče istraženih latenskih naselja na prostoru Hrvatske tu su nizinska naselja na obiteljskoj bazi u okolici Varaždina i Virovitice, te visinska utvrđena naselja (iako prevladavaju nizinska naselja) Zagreb – Gornji Grad i Kuzelin. Što se tiče ustrojstva naselja ono je vrlo slično kao i kod Skordiska o čemu je već bilo riječi.²¹⁷

Latenske nekropole mokronoške skupine su ravne paljevinske nekropole, a poznate su nam najviše iz razdoblja srednjeg i kasnog latena.²¹⁸ Latenske nekropole na prostoru Dolenjske nalaze se često na periferiji halštatskih tumulusnih nekropola, tako da ponekad možemo pronaći latenske paljevinske ukope ukopane u halštatske tumule (npr. Magdalenska gora, Dobrava pri Dobrničju, Novo mesto, Podzemelj, Malunje).²¹⁹ Uglavnom su to pojedinačni ukopi, ali ima i skupnih ukopa. Skupni grobovi mogu biti već spomenuti „bračni ukopi“ i ukopi roditelja s djecom koji su nam poznati i kod Skordiska. Kada bi djeca bila pokapana s roditeljima često su i spaljivani na istoj lomači, dok se kod dvije odrasle osobe radi o odvojenoj lomači. Samostalni dječji grobovi su vrlo rijetki iz istih razloga kao i kod Skordiska. U grobovima osim tipičnog materijala mokronoške skupine pronalazimo još i hranu i piće (od hrane su to najčešće dijelovi svinje). Kao i kod Skordiska vidljivo je ritualno uništavanje oružja prije kremacije i polaganja u grob (iz istih razloga to čine), a i ovdje ponekad možemo vidjeti da paljevinske ostatke pokojnika okruže sa svijenim oružjem.²²⁰ Zanimljivo je da su za razliku od oružja brončane fibule obično direktno polagane u grob, bez da su prethodno gorile na lomači s pokojnikom. Iako možemo vidjeti da su grobovi zajednice Tauriska gotovo identični kao grobovi Skordiska, ipak postoje neke razlike, a jedna od njih je i to da se kao ostatak halštatske tradicije u grobovima Tauriska nalaze bojne sjekire, dok su kod Skordiska to astragalni pojasevi.²²¹

Od lokaliteta mokronoške skupine ćemo sada spomenuti samo neke, dok će u sljedećem poglavlju biti više riječi o njima vezano za stupanj Mokronog 1. Vjerojatno najpoznatiji lokaliteti su oni iz Novog

²¹⁴ Dular i Tecco Hvala 2007., 151. – 154.

²¹⁵ Božić 1987., 881. – 894.

²¹⁶ Grahek 2017., 221.

²¹⁷ Dizdar 2012., 119. – 120.

²¹⁸ Dular i Tecco Hvala 2007., 129.

²¹⁹ Božić 1987.,

²²⁰ Dizdar 2016., 299. – 307.

²²¹ Božić 1987., 887. – 895.

mesta gdje je pronađeno više lokacija s latenskim horizontom na kojima je dobro dokumentiran i halštatski horizont, a neki od njih su nekropole Kandija i Kapiteljska njiva/Marof, te lokacija Beletov vrt/Ljubljanska cesta/Okrajno glavarstvo (na lokaciji Beletov vrt pronađeno je mjesto koje je vjerojatno bilo spalište za pokojnike, jer je nađen jako debeo sloj gara u blizini grobova, te fragmenti keramike i komadi brončanog nakita²²²).²²³ Lokalitet Furije pri Dobovici ima samo jedan pronađeni grob koji se pripisuje latenu, a to je grob obložen kamenjem u kojem je pronađena fibula latenske sheme. Ovaj prostor je najvjerojatnije bio iskorišten kao nekropola tijekom cijelog željeznog i rimskog doma, ali je ona uništena modernom eksploatacijom pijeska. Božji grob pri Slepšeku je lokalitet na kojem se pokapalo od brončanog do rimskog doba, ali nekako su bolje istraženi i zabilježeni grobovi brončanog i starijeg željeznog doba. Za kraj je tu lokalitet Sv.Križ v Belem Griču na kojem su pronađene kasnobrončanodobna paljevinska nekropola i halštatska tumulusna nekropola, a uz to je pronađen i jedan latenski mač koji može ukazivati da je u blizini bila i latenska nekropola.²²⁴ Što se tiče poznatih latenskih lokaliteta na Hrvatskom dijelu mokronoške skupine tu je groblje Zvonimirovo – Veliko polje koje je jedino sistematski istraženo latensko groblje u sjevernoj Hrvatskoj. Na groblju se pokapalo od kraja 3. do početka 2.st.pr.Kr., s iznimkom jednog starijeg groba koji pripada kraju ranog latena (Lt 58). Vidljivo je pokapanje u obiteljskim klasterima i nema preklapanja grobova, što znači da su postojale vanjske oznake grobova. Još jedna zanimljivost ovog groblja je polaganje spaljenih ostataka pokojnika u drvene ljesove za što analogije vidimo na grobljima Vác, Ludas i Malé Kosihy. Takvo pokapanje se u Slovačkoj u ranom i srednjem latenu smatra pokazateljem socijalne diferencijacije ili kao karakteristika određenih obitelji.²²⁵

Slika 23. Grob Lt 29 s nekropole Zvonimirovo-Veliko polje

²²² Božić 1987., 885.

²²³ Stipančić, Križ i Guštin 2014., 31.

²²⁴ Dular 2003., 116. – 266.

²²⁵ Dizdar 2016., 294. – 304.

5.2.1. Stupanj Mokronog 1

Stupanj Mokronog 1 istovremen je sa stupnjem Beograd 1 koji se veže uz zajednicu Skordiska, a oba se datiraju u Lt B2 stupanj. Stupanj Mokronog 1 se točnije datira od 300. do 250. godine pr.Kr. U ovom stupnju je još poprilično izražena halštatska tradicija. Način pokapanja je paljevinski kao što je već prije istaknuto za mokronošku skupinu. Od tipičnih nalaza ovog stupnja najpoznatiji su uglavnom iz grobova, a to su: ranolatenški mačevi (manje dužine, zašiljenog vrha i s izraženim rebrom) s pripadajućim koricama i pojasom za mač, koplja sa širokim listom ili koplja s uskim listom koja su dio halštatske tradicije (pojava dva koplja u grobu je također halštatska tradicija), pojasevi tipa Mokronog (u jednom grobu imamo i pojavu pojasa tipa Karaburma 111 koji se isto datira, ali spada u stupanj Beograd 1 po kronologiji koja se veže uz zajednicu Skordiska), dvodijelna umba, kacige (mogu biti kasnohalštatske ili ranolatenške), brončane i željezne ranolatenške fibule (dosta su male, s po šest navoja i kvadratnog obrisa luka), narukvice s osam ili više šupljih polukuglastih članaka i glatke masivne narukvice, te kasnohalštatski keramički oblici.²²⁶

Neki od najbitnijih latenskih lokaliteta su već ranije spomenuti lokaliteti iz Novog mesta među kojima se posebno ističe najveća prapovijesna nekropola Kapiteljska njiva. Latenska nekropola na Kapiteljskoj njivi trajala je od Lt B2 do Lt D1 stupnja i podijeljena je u šest faza od kojih svaka faza vjerojatno odgovara jednoj generaciji. Grobovi su bili u manjim i većim skupinama koje su često kružnog oblika (takav način pokapanja se javlja u 2. fazi, dok su u 1. fazi latenski grobovi rijetki i locirani na periferiji nekropole). Veće skupine grobova su vjerojatno klanske skupine, dok su manje vjerojatno obiteljske skupine grobova. Osim grobova u skupinama postoje i samostalni grobovi koji nisu u skupinama.²²⁷ U Lt B2 stupnju nekropole u Novom mestu su ravne i paljevinske, uz neke grobove koji su ukopani u starije halštatske tumule. Prvi paljevinski grobovi koji još uvijek imaju halštatski inventar, ali i neke novosti mlađeg željeznog doba javljaju se u drugoj polovici 4.st.pr.Kr., a inače se grobovi Lt B2 stupnja datiraju u prvu polovicu 3.st.pr.Kr.²²⁸ Muški grobovi ovog stupnja prepoznaju se po ranolatenškim mačevima koji su ritualno savijani i stavljeni na lomaču s pokojnikom, po željeznom umbu štita s pravokutnim krilcima, po željeznim kopljima, po željeznom pojasu tipa Mokronog i po ranolatenškim fibulama. Istovremeno s ovim grobovima javljaju se i muški tradicionalni grobovi sa sjekirom s rupom za nasad (ona je inače tipična za kasni halštat) i željeznim noževima, dok se u tradicionalnim ženskim grobovima nalaze brončane i željezne rebraste narukvice. Keramika u grobovima je ručno rađena, ali je ipak latenska keramika koja se radila isključivo kao prilog za grobove, a takve posude počinju se

²²⁶ Božić 1987., 869. – 881.

²²⁷ Cestnik 2014., 377. – 379., 396.

²²⁸ Bid. 388.

pojavljivati od negovskog 2 horizonta i traju do kraja Lt B i početka Lt C stupnja.²²⁹ Ovdje ćemo nabrojati neke od bitnijih grobova stupnja Mokronog 1 na Kapiteljskoj njivi. Prvi grob je grob 12 iz tumula VI koji predstavlja tipičan ženski latenski ukop (prema nalazima se čak pretpostavlja da se radi baš o keltskoj ženi). Grob se prema nalazima datira u kraj ranog i početak srednjeg latena. Nalazi su ogrlica s jantarnim perlama u obliku bačve (takve perle su se koristile kroz dugo razdoblje tako da nisu baš dobre za precizno datiranje groba), dijelovi željezne fibule, dvije tipične brončane latenske narukvice (datiraju se u kraj Lt B stupnja), željezne narukvice, spiralni pojas s ravnom iglom (možda pripada tipu Brežice, po čemu bi se datirao u Lt C1 stupanj, tj. u srednji laten jer takav tip pojasa je tipičan dio ženske nošnje zajednice Tauriska u srednjem latenu) i neki kameni predmet. Sljedeći je grob 458, a to je paljevinski grob ratnika. U grobu se nalaze bojna sjekira (inače takav tip sjekire s rupom za nasad je zastupljen u negovskom 2 horizontu, ali javlja se i u tipičnim latenskim grobovima) i štit koji su ritualno uništeni. Osim toga u grobu je pronađen i kratki nož, te halštatska brončana certosa fibula tipa X (spada među zadnje oblike certosa fibula), ali i dvije keramičke posude i keramičko vreteno. Dalje imamo paljevinski grob 123, za koji smatramo da je muški grob. U grobu je kombinacija sjekire i malog zakrivljenog noža, špičasti predmeti koji je možda vrh mača, te ručno rađene keramičke posude. Takav tip noža koji je ovdje pronađen tipičan je za najranije latenske grobove, ali javlja se i kasnije u Lt C2 stupnju. Svi prilozi i spaljeni ostaci pokojnika nalazili su se u najvećoj keramičkoj posudi.²³⁰ Ženski grob 126 sadrži dvije fibule od kojih je jedna latenska željezna fibula (Lt B2 stupanj), a druga je certosa fibula tipa VIII (inače se pojavljuju krajem negovskog horizonta i u latenu su smatrane halštatskom tradicijom). Zadnji grob je muški grob 115 s tipičnim ranolatenskim nalazima. U grobu su pronađene ukrašene korice latenskog mača (rani mađarski stil ukrašavanja korica, tj. Lt B2/Lt C1 stupanj), ranolatenska fibula (fibula visokog kvadratnog luka, s okruglim gumbom na kraju noge i spiralom sa šest navoja), te pojas tipa Mokronog (datira se u Lt B2 i početak Lt C1 stupnja, ali u ženskim grobovima javlja se tek krajem Lt C1 stupnja). Ovo su samo neki od značajnijih grobova Mokronog 1 stupnja na Kapiteljskoj njivi uz koje je naravno bilo još ranolatenskih grobova.²³¹

Sljedeći vrlo bitan lokalitet je Magdalenska gora na kojoj je kroz cijelo starije željezno doba postojalo naselje i pripadajuća tumulusna nekropola. Život na Magdalenskoj gori se dijeli u šest faza, od kojih se peta poklapa s negovskim horizontom u kojem već vidimo prvu pojavu latenskih predmeta, a šesta faza se stavlja u početak 3.st.pr.Kr., tj. u vrijeme dolaska keltskih kolonizatora na taj prostor. Ne zna se što se točno u toj fazi dogodilo na Magdalenskoj gori jer se u tumulima javljaju samo pojedinačni grobovi iz kasnog latena, a nije utvrđeno je li naselje bilo naseljeno i tijekom srednjeg latena.²³²

²²⁹ Stipančić, Križ i Guštin 2014., 44.

²³⁰ *Ibid.* 36. – 41.

²³¹ Cestnik 2014., 379. – 380.

²³² Tecco Hvala 2012., 361. – 362.

Tu je i nekropola Vače na kojoj je u blizini halštatskih tumula nađena manja latenska nekropola od svega nekoliko grobova. Ona nam je iznimno bitna jer je u dva groba s te nekropole pronađena ranolatenska Marzabotto fibula tipa Vače. Zanimljivo je da je prva takva fibula pronađena u ravnom kosturnom grobu (uz nju su pronađena i dva prstena s maskama u ranolatenskom stilu), a ne u paljevinskom grobu što je tipično za mokronošku skupinu. Ova vrsta fibula ima oblik lire ili harfe i ukras u obliku životinjske glavice ili maske.²³³

Još je nešto nekropola na kojima je nađen horizont Mokronog 1 stupnja. Jedna od njih je nekropola u Forminu koja se koristila kroz rani i srednji laten, a na njoj je pronađeno sveukupno 13 latenskih mačeva. Dalje je tu nekropola iz Valične vasi na kojoj u blizini halštatskih tumula i grobova iz rimskog razdoblja pronalazimo i latenske grobove (korištena kroz cijeli laten), među kojima se ističu i ranolatenski grobovi prema pojavi ranolatenskih fibula u njima. Tu je i vrlo bitna nekropola iz Mokronoga na temelju koje je i napravljena kronologija mokronoške skupine.²³⁴ Nekropola iz Stražnog dola kod Goleka pri Vinici se počinje koristiti u kasnom halštatu, ali je najviše u funkciji tijekom latena. Radi se o ravnoj nekropoli na kojoj je bio biritualni pogrebni ritual, a veže se za grupu Kolapijani.²³⁵ Osim nekropola na kojima je pronađen horizont Mokronog 1 stupnja postoje i pojedinačni nalazi ranog latena kao što su ranolatenski grob iz Pobrežja, pojedinačni nalazi s nekropola u Mokronogu i Valičnoj vasi, pojedinačni nalazi iz naselja u Stični, te nalaz ranolatenske narukvice sa šupljim polukuglastim ukrasima iz Ferdinandovca kod Kalinovca u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.²³⁶

Među gore spomenutim latenskim nekropolama ističu se male nekropole iz Srednice u Zgornjoj Hajdini blizu Ptuja i iz Orehove vasi blizu Maribora. Ove nekropole se ističu među ostalima jer imaju samo nekoliko grobova i vjerojatno pripadaju grupama keltskih kolonizatora.²³⁷ Srednica u Zgornjoj Hajdini nalazi se blizu grada Ptuja na čijem prostoru je pronađeno više lokaliteta s predmetima srednjeg i kasnog latena (osim jednog nalaza ranolatenske Münsingen fibule). Sami lokalitet Srednica pronađen je tijekom gradnje autoceste 2006./2007. godinu i ima horizonte svih razdoblja od bakrenog doba do rimskog doba. Nađena su četiri latenska groba na periferiji halštatske tumulusne nekropole i ukopani su u halštatske tumule. Osim latenskih grobova pronađeno je i nekoliko jama s kasnolatenskom keramikom.²³⁸ Zanimljivo je to da je ovo mini groblje imalo biritualni pogrebni ritual, tako da imamo grobove 4 i 7 koji su kosturni grobovi, te grobove 9 i 6 koji su bili paljevinski grobovi. Najstariji grob ove nekropole je kosturni grob 7 koji se datira u Lt B1 stupanj, zatim je paljevinski grob 6 koji datira u razdoblje od kraja Lt A stupnja do kraja Lt B stupnja (datacija ne može biti preciznija jer se datira samo na temelju keramičkih posuda iz groba), dalje je kosturni grob 4 koji se datira u kraj Lt B stupnja i

²³³ Teržan 2009., 87. – 88.

²³⁴ Božić 1987., 864. – 865.

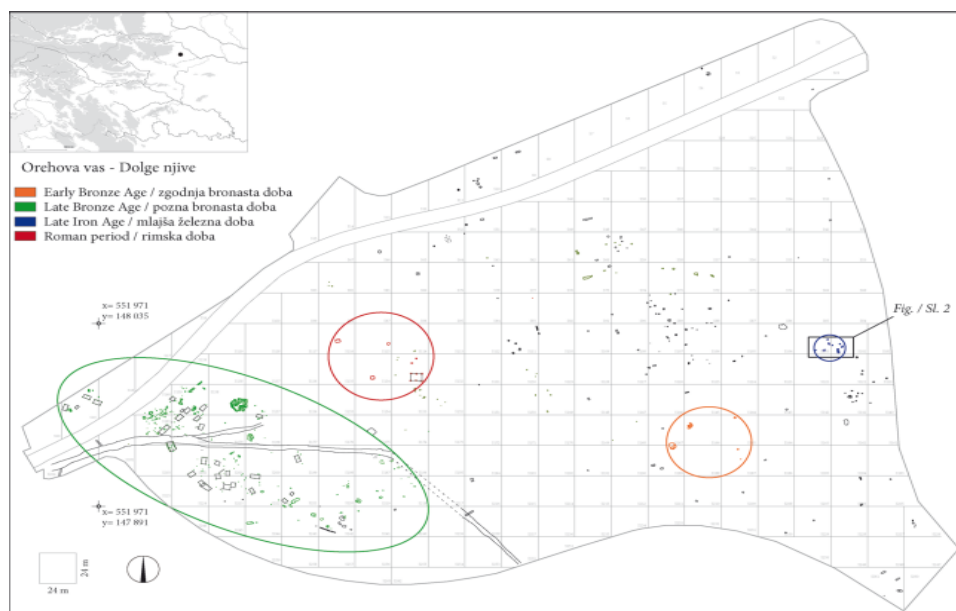
²³⁵ Dular i Tecco Hvala 2007., 129.

²³⁶ Božić 1987., 869.

²³⁷ Lubšina Tušek i Kavur 2011., 49.

²³⁸ Lubšina Tušek i Kavur 2009., 127. – 128.

zadnji je paljevinski grob 9 koji se prema nalazima datira u srednji laten.²³⁹ Na lokalitetu je vidljiv diskontinuitet što ide u prilog teoriji da se ovdje radi o maloj nekropoli keltskih kolonizatora koji su na ovaj prostor došli vjerojatno s prostora tada već latenizirane Transdanubije.²⁴⁰ Orehova vas je lokalitet s naseljima ranog brončanog doba, kasnog brončanog doba i rimskog doba, te malom nekropolom ranog latena uz poneke pojedinačne nalaze kasnog latena.²⁴¹ Ova ranolatenska nekropola sastoji se od samo tri groba od kojih se svi datiraju u Lt B2 stupanj, tj. Mokronog 1 stupanj. Kao što je već spomenuto ova nekropola ima velike sličnosti s nekropolom iz Srednice, ali i s nekim keltskim grobovima s nekropole Kapiteljska njiva u Novom mestu. U grobovima 1 i 3 se nalaze muškarci, a u grobu 2 najvjerojatnije žena. Grob 3 nam je najzanimljiviji jer se radi o dvojnem ukopu, ali najzanimljivija stvar vezana za njega je to što je biritualan (muškarac je kosturno ukopan, a žena paljevinski ukopana). U grobu 3 od nalaza imamo spaljene ostatke nošnje (rani oblik dux fibule Lt B2 stupanj) koji su možda dodani u grob kasnije jer se nalaze malo iznad ostalih priloga (to bi mogao biti ostatak tradicije halštatske dolensjske skupine), dva noža (jedan nož je iz Lt B1 stupnja, a drugi je i stariji, a analogije za njega su iz certosa stupnja ili negovskog horizonta, tj. Lt A/Lt B1 stupnja), jednu ručno rađenu keramičku posudu (halštatska tradicija) i jednu veliku keramičku posudu napravljenu na lončarskom kolu, a od oružja su tu koplje i mač tipa Hatván-Boldog/Münsingen (Lt B2 stupanj). Muški grob 1 ima isto koplje i mač kao i muškarac u grobu 3, samo što je ovaj grob malo mladi, a osim toga ima i narukvicu koja se datira u razdoblje od Lt B1 stupnja najkasnije do Lt B2/Lt C1 stupnja.²⁴² Kao i u Srednici i ovdje vidimo diskontinuitet u životu lokaliteta što upućuje na to da se i ovdje radi o nekropoli keltskih kolonizatora.

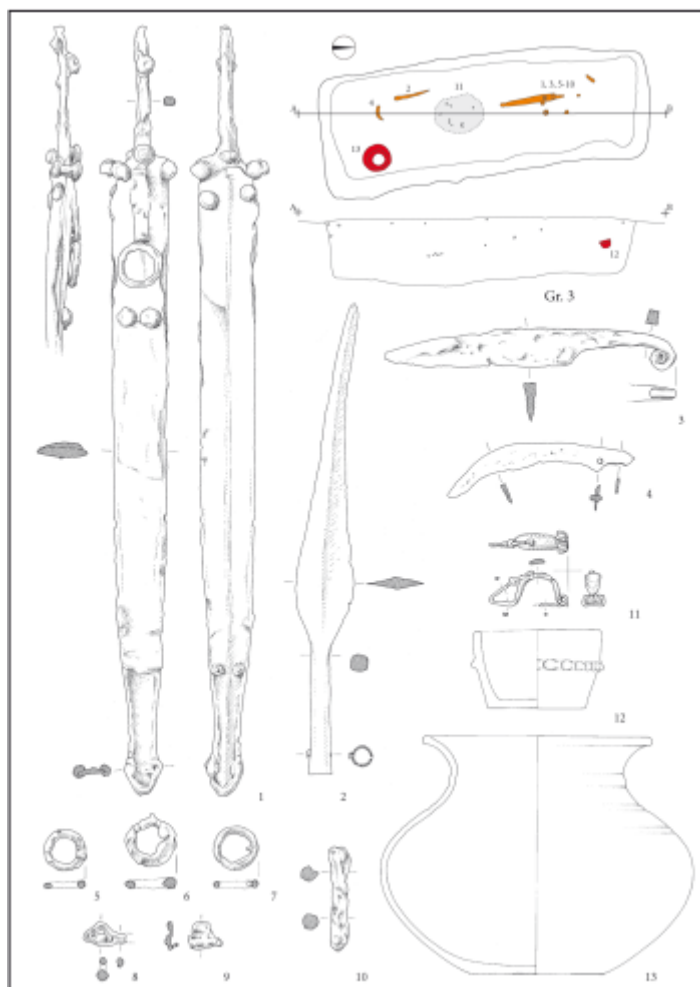
Slika 24. Lokalitet Orehova vas

²³⁹ Lubšina Tušek i Kavur 2011., 33. – 48.

²⁴⁰ Lubšina Tušek i Kavur 2009., 139.

²⁴¹ Grahek 2014., 249. – 251.

²⁴² Grahek 2015., 293. – 304.

Slika 25. Dvojni grob 3 s nekropole Orehova vas

5.2.2. Lokalitet Bizjakova hiša

Lokalitet Bizjakova hiša ne pripada mokronoškoj skupini već se nalazi na prostoru Kobarida koji je u starijem željeznom dobu spadao u svetolucijsku grupu, a u mlađem željeznom dobu u idrijsku grupu. Razlog zašto ovaj lokalitet spominjemo je taj što se on datira u sam početak latena na prostoru Slovenije, a ističe se po svojoj posebnosti jer nije ni naselje ni nekropola. Idrijska grupa razvija se krajem 4. i početkom 3.st.pr.kr., a u njoj vidimo osim utjecaja autohtone i kolonizatorske zajednice, utjecaje s prostora Italije i mokronoške skupine. Ovaj prostor je bio najprosperitetniji u starijem željeznom dobu, dok u mlađem željeznom dobu ima čak i manje populacije nego prije. Oružje u grobovima ove grupe je kao i kod mokronoške skupine ritualno uništavano prije prilaganja u grobove, a posebnost ove grupe je pojava brončanih posuda (najčešće italskih halštatskih posuda) u grobovima. Sam lokalitet Bizjakova hiša sastoji se od halštatskog utvrđenog naselja na brdu i paljevinske nekropole s cca. 1400 grobova, a tu je i nalazište ranog latena koje se nalazi u podnožju halštatskog naselja. Utvrđeno je da se ovdje radi o ritualnom žrtvovanju konja (moguće nakon bitke) od strane keltskih konjanika kolonizatora, što je

vidljivo i na nekim drugim latenskim lokalitetima. U prilog teoriji da se radi o ritualnom žrtvovanju ide i to da oružje koje je ovdje pronađeno nije savijano ili uništeno kao što je inače slučaj u grobovima, a uz to je sve prekriveno velikim kamenjem. Datacija je točno u vrijeme prve pojave keltskih kolonizatora u Sloveniji, što možemo tvrditi na temelju nalaza pronađenih uz žrtvovane konje. Vidljivo je da se keltski kolonizatori nisu dugo zadržali na ovom mjestu, te da ih autohtona zajednica nije baš najbolje prihvatila.²⁴³

6. Zaključak

Od početaka razvoja arheologije, pa čak i prije, mnogo je autora koji su se bavili željeznim dobom (tu su i razni antički pisci koji su u svojim djelima spominjali Kelte), ali ipak kao najznačajnije treba izdvojiti Hansa Hildebranda i Paula Reinecke. Hildebrand je prvi autor koji je podijelio željezno doba na starije i mlađe željezno doba, dok je Reinecke prvi koji radi kronologiju brončanog i željeznog doba koju do danas koristimo u više-manje nepromijenjenom obliku, naravno uz korištenje lokalnih kronologija.

Starije željezno doba uz koje vežemo halštatsku kulturu po Reineckeovoj kronologiji traje od Ha C do Lt A stupnja, tj. od 750. do cca. 350. godine pr.Kr. Kraj starijeg željeznog doba naravno nije istovremen na svim prostorima rasprostiranja halštatske kulture. Ono što je specifično za halštat je život u gradinskim naseljima i pokapanje pod tumulima, a ukopi pod tumulima se uglavnom odnose na bogatije pripadnike društva. Razdoblje starijeg željeznog doba je vrijeme razvoja proizvodnje željeza što dovodi do stvaranja nove elite i vidljive diferencijacije u društvu, a to, kao što je već spomenuto, najbolje možemo primijetiti upravo preko grobova. Mlađe željezno doba pak vežemo uz latensku kulturu, a po Reineckeovoj kronologiji traje od Lt A do Lt D stupnja, tj. od cca. 400. do 50./15. godine pr.Kr. Novost koja se javlja s mlađim željeznim dobom je pojava keltskih zajednica na slici Europe željeznog doba. Keltski kolonizatori su bili ti koji su najzaslužniji za širenje latenske kulture, a većina kolonizacije odvijala se u 4.st.pr.Kr. Zajednice koje su nastale početkom mlađeg željeznog doba na prostoru juga Panonske nizine miješanjem manjih grupa keltskih kolonizatora s autohtonom zajednicom su Taurisci na jugozapadnom dijelu Panonske nizine i Skordisci na jugoistočnom dijelu Panonske nizine. Bitno je ponovno napomenuti da se hibridizacija društva događa već krajem starijeg željeznog doba, tako da s dolaskom keltskih kolonizatora na ovim prostorima već imamo heterogene zajednice koje onda miješanjem s kolonizatorima stvaraju nove zajednice koje se razvijaju u okviru latenske kulture. Kolonizacija istočne i južne Karpatske kotline odvijala se krajem 4. i početkom 3.st.pr.Kr., a prvi valovi latenzacije bili su prije nego početak keltizacije. Latenzacija se na početku odvijala preko vojnika,

²⁴³ Mlinar i Gerbec 2012., 14. - 54.

plaćenika, žena koje su se udavale na druge prostore, trgovine i preko sklapanja saveza među zajednicama što se često pečatilo darovima. Najviše komunikacija u to prvo vrijeme je vidljivo s prostorom Donje Austrije i sjeverne Karpatske kotline.

Mnogo je razlika, ali i sličnosti između halštatske i latenske kulture. Sličnosti su te da tijekom latena vidimo da se i dalje zadržavaju neke tradicije iz halštata, što je ujedno i znak da autohtona zajednica nekog prostora i dalje živi. Glavne razlike latena u odnosu na halštat su nestanak gradinskih naselja i pojava ravnih biritualnih nekropola, a i bogatiji grobni prilozima u grobovima u vrijeme latena. Jedna vrlo bitna razlika je i to da se tek u latenu počinje kovati novac na prostoru barbarske Europe. Tu je i razlika u eliti halštatske kulture i latenske kulture, jer elita u halštatu smatra da je bitnije nadzirati trgovinu i trgovačke puteve, dok elita u latenu smatra da je ipak bitnije imati nadzor nad resursima koji su u to vrijeme traženi. Osim toga tu je i uobičajena razlika u muškoj i ženskoj nošnji koju najbolje vidimo kroz nalaze grobova.

Na jugoistoku Panonske nizine u halštatu postoji više heterogenih zajednica za koje se ne zna točno u kakvom su bile odnosu, ali to nam sugerira da se radi o jednoj kompleksnoj situaciji koja je sigurno imala utjecaja i na nastanak zajednice Skrodiska u mlađem željeznom dobu, te na razvoj latena na tom prostoru. Grupe koje su naseljavale ovo područje u starijem željeznom dobu su daljska grupa, bosutska grupa i srijemska grupa. Daljska i bosutska grupa postoje na tom prostoru još od kasnog brončanog doba pa sve do početka mlađeg željeznog doba. Teško je odrediti točnu granicu ovih grupa, ali one su vjerojatno bile na nekim naseljima u suživotu. Iako kod njih vidimo dosta sličnosti, postoje i razlike, a najočitija je razlika u pogrebnom ritualu. Uz ove dvije tu je i srijemska grupa koja traje od kraja 6. do druge polovice 4.st.pr.Kr., a upravo zadnja faza postojanja ove grupe je bitna za shvaćanje procesa latenizacije na prostoru jugoistočne Panonske nizine. Nejasan je njezin odnos s daljskom i bosutskom grupom, ali zanimljiva je (iako nije dokazana) teorija D. Popovića da su grobovi srijemske grupe zapravo grobovi trećeg stupnja bosutske grupe, tj. Bosuta III. M. Dizdar pak predlaže da ovu grupu počnemo zvati Osijek grupa prema lokalitetu u Osijeku na kojem je pronađeno i naselje i nekropola srijemske grupe. Zadnji stupanj ove grupe je horizont Čurug uz kojeg vežemo početke latenizacije (Lt B1 stupanj, prva polovica 4.st.pr.Kr.), a bitni lokaliteti tog horizonta su: ostava ženskog nakita iz Čuruga, ženski grob iz Velike (on ne pripada srijemskoj grupi, ali datira se u vrijeme horizonta Čurug i bitan je nalaz prijelaza iz starijeg u mlađe željezno doba), grob iz Bogdanovca, te nekropole Osijek i Dalj. Pripadnici srijemske grupe pokapali su se u ravnim kosturnim grobovima tako da su pokojnici bili položeni u ispruženom položaju na leđima s rukama prekriženima na trbuhu (u latenu je isti položaj pokojnika, ali ruke su ispružene uz tijelo). Posebnost je srijemske grupe ukapanje s konjem ili samo pokapanje konja. Prema halštatskoj tradiciji koja nastavlja živjeti i u vrijeme latena možemo vidjeti da ova zajednica nastavlja živjeti na ovom prostoru sve do rimskih osvajanja. Prva pojava latenizacije na ovom prostoru dogodila se već krajem 5.st.pr.kr., a keltizacija počinje u drugoj polovici 4. i početkom 3.st.pr.Kr. Prvi latenski utjecaji su vjerojatno bili indirektni utjecaji iz latenizirane Slovačke, ali moguće

je da su postojali i neki direktni utjecaji iz centralne Europe, tj. iz središta latenske kulture. Utjecaji latena idu i dalje na jug preko rijeke Save, ali možemo vidjeti da istovremeno halštatski utjecaji putuju s juga prema lateniziranom sjeveru Karpatske kotline. Krajem 4.st.pr.Kr. razvija se zajednica Skordiska koja je nositelj latenske kulture, ali zadržava i elemente halštatske kulture autohtone zajednice koja je sastavni dio novonastale zajednice Skrodiska. Najbitnije promijene koje vidimo dolaskom latenske kulture su promijene u pogrebnom ritualu (biritualnost, s prevladavajućim kosturnim načinom ukopa), oružju, nakitu i nošnji, te u izradi keramike. Lokaliteti, tj. nekropole koje pokazuju kontinuitet od starijeg u mlađe željezno doba su: Osijek, Dalj i Pećine. Iako ne spada izravno u prostor rasprostiranja latenske kulture bitno je spomenuti i grupu Donja Dolina – Sanski Most koja se nalazi južno od Save i zapravo čini periferiju širenja latenske kulture. Zadnja faza ove grupe, faza 3b, je istovremena s horizontom Čurug, a i ovdje imamo nekropolu Donja Dolina koja ima kontinuitet korištenja od starijeg do mlađeg željeznog doba (kasnohalštatska nošnja s ranolatskim fibulama koje su uglavnom lokalne kopije, ali jedna je i import). Zanimljivo je da se na sjevernom prostoru rasprostiranja ove grupe oko lokaliteta Donja Dolina vide jači keltski utjecaji, dok se na jugu rasprostiranja grupe oko lokaliteta Sanski Most oni gotovo uopće ne mogu vidjeti.

Istovremeno sa zadnjim stupnjem srijemske grupe na prostoru Mađarske i Hrvatske Baranje izdvaja se nekoliko lokaliteta na kojima vidimo početke latenizacije, a oni po svojim malim kosturnim nekropolama pripadaju južnapanonskoj halštatskoj kulturi. Ovi lokaliteti datiraju se u kraj 5. i 4.st.pr.Kr., a oni su: Szentlőrinc, Beremend, Vinkovci i grob iz Belišća. Od ovih lokaliteta jedino u grobu iz Belišća nema nikakvih latenskih predmeta, dok svi ostali imaju barem neki trag latenizacije.

Nakon horizonta Čurug slijedi horizont Beograd 1 koji je prvi stupanj mlađeg željeznog doba za prostor zajednice Skordiska. Ovaj horizont datira se su stupanj Lt B2, tj. u kraj 4. i početak 3.st.pr.Kr. Kronologija mlađeg željeznog doba radi se prvenstveno na temelju nekropole Karaburma iz Beograda, ali i na temelju nekih drugih bitnih latenskih lokaliteta. Za razliku od horizonta Čurug gdje pratimo halštatsku zajednicu u kojoj prvi put vidimo prodor latenske kulture, u ovom horizontu vidimo latensku zajednicu u kojoj još možemo vidjeti zadržavanje halštatske tradicije. Najbitnije, a ujedno i najstarije nekropole ovog stupnja su nekropola Karaburma iz Beograda i nekropola Pećine iz Starog Kostolca.

Skordisci su zajednica koja se razvija krajem 4. i početkom 3.st.pr.Kr. (Lt B2/Lt C1) miješanjem autohtone zajednice i manjih grupa keltskih kolonizatora, te miješanjem autohtonih, keltskih, tračkih i mediteranskih utjecaja. Neki od najbitnijih lokaliteta vezanih za Skordiske su već spomenute nekropole Karaburma i Pećine, te Kupinovo, Surčin, Novi Banovci, Boljevci i Osijek.

Zanimljiv je i prostor Posavine koja čini granicu između teritorija Skordiska i Tauriska, a točnu granicu tvori Mons Caludius, tj. Moslavačka gora. Ovaj prostor tijekom mlađeg željeznog doba i dalje ima jako izraženu autohtonu komponentu zajednice iz starijeg željeznog doba, ali unatoč tome i tu postoje neki

lokaliteti koje povezujemo s ranim latenom, a to su ženski grob iz Velike, grob iz Bilača, te naselje iz Siska.

Jugozapadni dio Panonske nizine obuhvaća prostor Slovenije i sjeverozapadne Hrvatske. U starijem željeznom dobu u Sloveniji je bilo više kulturnih grupa, ali za ovaj rad najbitnija je dolenska grupa na čijem prostoru se u mlađem željeznom dobu razvija mokronoška skupina vezana za zajednicu Tauriska, koja kao i zajednica Skordiska u jugoistočnom dijelu Panonske nizine nastaje miješanjem autohtone zajednice i keltskih kolonizatora koji na taj prostor dolaze u 4.st.pr.Kr. Dolenska grupa, kao i ostale halštatske kulturne grupe, ima gradinska naselja i tumulusne nekropole, a ističe se po ukopu konja. Nagli raspad grupe koja je do tada bila iznimno jaka, događa se u negovskom horizontu koji je zadnja faza života ove grupe, ali autohtona zajednica nastavlja tu živjeti kroz mlađe željezno doba i pokazuje svoju jaku halštatsku tradiciju u latenskoj kulturi. Negovski horizont je produženi Ha D3 stupanj, jer u vrijeme dok u Sloveniji još traje halštat u centralnoj Europi već vidimo Lt A stupanj. Ovaj horizont sličan je horizontu Čurug jer ovdje vidimo prvu pojavu latenskih predmeta, ali još uvijek u okviru kasnohalštatske kulture. Zanimljiva je razlika da se ovdje latenizacija bolje očituje u muškim grobovima nego u ženskim grobovima, što je uobičajeno za ostala područja u prijelaznom razdoblju starijeg u mlađe željezno doba. Istaknuti lokaliteti ovog horizonta koji uglavnom pokazuju kontinuitet kroz cijelo željezno doba su: Novo mesto (nekropole Kandija i Kapiteljska njiva), Valična vas, Stražni dol, Stična, itd. Još jedan zanimljiv lokalitet je Magdalenska gora na čijoj nekropoli u tumulu iz zadnje faze halštatske kulture znamo za tri groba s ranolatenskim mačevima koji su možda pripadali plaćenicima s već lateniziranog prostora.

Mokronoška skupina razvija se na prostoru dolenske skupine, ali i malo dalje na prostoru sjeverozapadne Hrvatske, a vezana je za zajednicu Tauriska. Bitno je spomenuti da se na prostoru Dolenske novonastala zajednica zadržava u blizini halštatskih naselja i nekropola, dok se recimo na prostoru Štajerske, koja isto spada u mokronošku skupinu, grade nova naselja u mlađem željeznom dobu. Mokronoška skupina se razlikuje od dolenske skupine po ravnim paljevinskim grobljima, a neki latenski grobovi su čak ukopani u halštatske tumule (npr. Magdalenska gora, nekropole iz Novog mesta, Podzemelj). Jedini sistematski istraživani lokalitet mokronoške skupine na prostoru Hrvatske je nekropola Zvonimirovo – Veliko polje. Rani laten mokronoške skupine označen je kao stupanj Mokronog 1 koji je istovremen sa stupnjem Beograd 1 (Lt B2 stupanj). U ovom stupnju još je jako izražena halštatska komponenta kao i u stupnju Beograd 1 koji vežemo za zajednicu Skordiska. Bitni lokaliteti ovog stupnja su: Novo mesto (nekropole Kandija i Kapiteljska njiva), Vače, Valična vas, Formin, Mokronog, Stražni dol, Ferdinandovac kod Kalinovca, itd. Među ovim lokalitetima ističu se male nekropole od svega nekoliko grobova, pronađene u Srednici u Zgodnjoj Hajdini blizu Ptuja i u Orehovoju vasi blizu Maribora, a datiraju se u Lt B1/Lt B2 stupanj. Zanimljivost ovih nekropola je u tome da je na tim lokalitetima vidljiv diskontinuitet, a predmeti su tipični latenski predmeti, što nam sve ukazuje na to da se radi o groblju grupe kolonizatora. Kada već spominjemo ove dvije male nekropole

još je jedan zanimljivi i drugačiji lokalitet koji se nalazi u sklopu idrijske grupe. Taj lokalitet je Bizajkova hiša, a njegova posebnost je u tome da se ovdje ne radi ni o naselju ni o nekropoli već o ritualnom žrtvovanju konja od strane keltskih kolonizatora.

Ono što možemo zaključiti iz svega ovoga je da su glavni valovi kolonizatorskih grupa stizali s prostora sjeverne Karpatske kotline, jer je on bio lateniziran prije juga Panonske nizine, tj. juga Karpatske kotline, te da se tu radilo o manjim kolonizatorskim grupama koje nisu istisnule autohtono društvo već ono samo prihvaća novosti koje dolaze s kolonizatorima, jer latenska kultura je u mnogočemu ipak bila naprednija od halštatske kulture. Unatoč ovim saznanjima još je mnogo nejasnoća oko samog prijelaznog razdoblja iz halštatske kulture u latensku kulturu jer se taj proces na svakom prostoru drugačije odvijao, pa čak i na prostoru života jedne zajednice vidimo razlike u prijelazu na raznim lokalitetima. Posebnu pozornost dakle treba usmjeriti prema traženju i istraživanju lokaliteta zadnje faze halštatske kulture i prve faze latenske kulture kako bi što bolje razumjeli procese koji su oblikovali život u mlađem željeznom dobu južne Karpatske kotline. Prostor Posavine i Požeške kotline je još jedan zanimljivi prostor koji bi se trebao i u budućnosti što više istraživati jer je slika prijelaza iz starijeg u mlađe željezno doba ovdje najnejasnija, ali nam je i zanimljiva jer vidimo da je autohtona zajednica ovdje iznimno snažna u održavanju svoje tradicije, a ovdje je i granica teritorija Tauriska i Skordiska. Ono što bi dalje trebali istraživati na prostoru života zajednice Skordiska je mogućnost postojanja manjih naselja ili groblja vezanih isključivo za keltske kolonizatore, jer takve lokalitete vidimo na prostoru života zajednice Tauriska, a također bi nam puno pomogli u shvaćanju ranog latena.

U svakom slučaju vidljivo je da je ovo tema koja zahtjeva još mnogo istraživanja i objavljivanja zbog mnoštva materijala koji je pronađen. Također bi vrijedilo pokušati shvatiti sve te procese koji su doveli do stvaranja novih zajednica i uspona nove kulture na samom kraju prapovijesnog doba i na rubu antičkog svijeta koji ubrzo počinje širiti svoje granice u svim smjerovima.

Popis slika

Slika 1. Rasprostiranje halštatske i latenske kulture u željeznom dobu - <http://fav.me/d8kjdgk>

Slika 2. Rasprostiranje dux fibula u Lt B1 stupnju - Rustoiu, A.: The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. Intercommunity Communication Strategies. Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin, Târgu Mureş 2012., 358.

Slika 3. Rasprostiranje dux i münsingen fibula u Lt B2 stupnju - Ljuština, M. i Spasić, M.: Celtic Newcomers between Traditional and Fashionable: Graves 63 and 67 from Karaburma. Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin, Târgu Mureş 2012., 370.

Slika 4. Tipični predmeti ranog latena koji se javljaju u grobovima - Hauschild, M.: “Celticised” or “Assimilated”? In Search of Foreign and Indigenous People at the Time of the Celtic Migrations. Iron Age Communities in the Carpathian Basin, Bibliotheca Mvsei Marisiensis Seria Archaeologica II 2010., 172.

Slika 5. Frigijske i globularne kape kao prikazi na situlama i kao arheološki nalazi - Kern, A. i Grömer, K.: Early Iron Age Headdress in the Central and Eastern Alpine Area. Tiarae, Diadems and Headdresses in the Ancient Mediterranean Cultures, Monografias del sema de Valencia III 2014., 71.

Slika 6. Latenske kacige iz Ciumeştia i iz rijeke Temze - Cunliffe, B.: The Ancient Celts. London 1997., 98.

Slika 7. Skulpture s „leaf crown“ pokrivalima za glavu - Cunliffe, B.: The Ancient Celts. London 1997., 127.

Slika 8. Ranolatenski grobovi i smjer kolonizacije Karpatske kotline i južne Panonske nizine - Rustoiu, A.: The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. Intercommunity Communication Strategies. Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin, Târgu Mureş 2012., 362.

Slika 9. Dio nakita iz ostave Čurug - Ljuština, M.: Southern fringe of the Carpathian Basin during the 4th century BC and the first contacts with the La Tène world: the case study of the Belgrade Confluence, Serbia. Acta Archaeologica Carpathica XLVIII 2013., 100.

Slika 10. Dio nakita iz ostave Čurug - Ljuština, M.: Southern fringe of the Carpathian Basin during the 4th century BC and the first contacts with the La Tène world: the case study of the Belgrade Confluence, Serbia. Acta Archaeologica Carpathica XLVIII 2013., 101.

Slika 11. Grob iz Velike - Rustoiu, A.: The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. Intercommunity Communication Strategies. Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin, Târgu Mureş 2012., 375.

Slika 12. Primjer astragalnog pojasa s nekropole Beremend - Jerem, E.G.: Zur Geschichte des Späten Eisenzeit in Transdanubien. Späteisenzeitliche Grabfunde vom Beremend (Komitat Baranya). Acta Archaeologica XXV 1973., T.XV

Slika 13. Nalazi iz konjskog groba 1 (Vinkovci lokalitet „Nama“) - Majnarić-Pandžić, N., Šlaus, M. i Jurišić, M.: Ein späthallstattzeitliches Gräberfeld in Vinkovci (Nordostkroatien) und das Problem eines neuen Phänomens der Pferdeausstattung in diesem Gebiet. Germania 81 2003., 491.

Slika 14. Certosa fibula tipa XIIIh - Dizdar, M.: Late Hallstatt Female Grave from Belišće. A Group of Late Hallstatt Finds in the Lower Drava Valley. Beiträge zur Hallstattzeit am Rande der Südostalpen 2015., 48.

Slika 15. Tipični oblici Beograd 1 horizonta - Božić, D.: Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju. Arheološki vestnik 32 1981., 337.

Slika 16. Grobovi 63 i 67 s nekropole Karaburma - Ljuština, M.: Southern fringe of the Carpathian Basin during the 4th century BC and the first contacts with the La Tène world: the case study of the Belgrade Confluence, Serbia. Acta Archaeologica Carpathica XLVIII 2013., 98.

Slika 17. Grob 22 s nekropole Karaburma - Blečić Kavur, M. i Kavur, B.: Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: Retrospektiva i perspektiva. Starinar LX 2010., 58.

Slika 18. Grob 1-3/378 s nekropole Pećine - Popović, P. i Jovanović, B.: La sepulture 1-3/378 de la nécropole de Pećine près de Kostolac. Balcanica 35 2005., 30.

Slika 19. Dux i münsingen fibula - Ljuština, M.: Southern fringe of the Carpathian Basin during the 4th century BC and the first contacts with the La Tène world: the case study of the Belgrade Confluence, Serbia. Acta Archaeologica Carpathica XLVIII 2013., 94.

Slika 20. Latenski grobovi i nekropole na prostoru jugoistočne panonske nizine - Drnić, I.: Kupinovo, groblje latenske culture. Zagreb 2015., 11.

Slika 21. Rasprostiranje raznih grupa u mlađem željeznom dobu na prostoru južne Panonske nizine - Potrebica, H. i Dizdar, M.: Celts and La Tène Culture – a view from the periphery. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 31 2011., 168.

Slika 22. Nalazi iz groba V/29 s lokaliteta Magdalenska gora - Tecco Hvala, S.: Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 26 2012., 138.

Slika 23. Grob Lt 29 s nekropole Zvonimirovo-Veliko polje - Dizdar, M.: Late Iron Age Funerary Practice in Southern Pannonia. Funerary Practices During the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe 2016., 300.

Slika 24. Lokalitet Orehova vas - Grahek, L.: Early La Tène Graves from Orehova vas near Maribor. Arheološki vestnik 66 2015., 294.

Slika 25. Dvojni grob 3 s nekropole Orehova vas - Grahek, L.: Early La Tène Graves from Orehova vas near Maribor. Arheološki vestnik 66 2015., 298.

Popis literature

Almássy, K.: Typology and Chronology: the First La Tène Horizon in the Upper Tisza Region. Iron Age Chronology in the Carpathian Basin, Cluj – Napoca 2016., 203. – 218.

Almássy, K.: Contacts between the Upper Tisza Region and the Balkan sin the 3rd century BC. The Clash of Cultures? The Celts ant the Macedonien World – u tisku, 239. – 246.

Arnold, B.: 'Honorary Males' or Women of Substance? Gender, Status, and Power in Iron Age Europe. Journal od European Archaeology 1995., 153. – 168.

Arnold, B.: 'Drinking the Feast': Alcohol and the Legitimation of Power in Celtic Europe. Cambridge Archaeological Journal 9:11 1999., 71. – 93.

Arnold, B.: Power Drinking In Iron Age Europe. British Archaeology 57 2001., 12. – 15.

Arnold, B.: Gender, Temporalities, and Periodization in Early Iron Age West-Central Europe. Social Science History 36:1 2012., 85. – 112.

Blečić Kavur, M. i Kavur, B.: Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: Retrospektiva i perspektiva. Starinar LX 2010., 57. – 84.

Božić, D.: Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju. Arheološki vestnik 32 1981., 315. – 336.

Božić, D.: Zapadna grupa. Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987., 855. – 897.

Cestnik, V.: Latensko grobišče na Kapiteljski njivi v Novem mestu : Kronološka in prostorska analiza. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 30 2014., 377. – 396.

Cunliffe, B.: The Ancient Celts. London 1997.

Čović, B.: Grupa Donja Dolina – Sanski Most. Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987., 232. – 287.

Dizdar, M. i Potrebica, H.: Latenska kultura na prostoru Požeške kotline, Opuscula Archaeologica 26 2002., 111. – 131.

Dizdar, M.: Kantharoi of Autochthonous – “ Pannonian “ Origin from the La Tène culture Cemetery in Zvonimirovo, Croatia. Iron Age Communities in the Carpathian Basin, Bibliotheca Mvsei Marisiensis Seria Archaeologica II 2010., 297. – 307.

Dizdar, M.: The Archaeological Background to the Formation of Ethnic Identities. The Archaeology of Roman Southern Pannonia, Oxford 2012., 117. – 136.

Dizdar, M.: Late Hallstatt Female Grave from Belišće. A Group of Late Hallstatt Finds in the Lower Drava Valley. *Beiträge zur Hallstattzeit am Rande der Südostalpen* 2015., 45. – 60.

Dizdar, M.: Late Iron Age Funerary Practice in Southern Pannonia. *Funerary Practices During the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe* 2016., 293. – 312.

Drnić, I.: Kupinovo, groblje latenske culture. Zagreb 2015.

Drnić, I.: Topografija željeznodobnog naselja u Sisku. 35. prije Krista, Sisak 2015./2016., 11. – 15.

Dular, J.: Halštatske nekropole Dolenjske. *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 6 2003.

Dular, J. i Tecco Hvala, S.: South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age. Settlement – Economy - Society. *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 12 2007.

Džino, D.: The Celts in Illyricum – whoever they may be: the hybridization and construction of identities in Southeastern Europe in the fourth and third centuries BC. *Opuscula Archaeologica* Vol.31. No.1 2008., 49. – 68.

Gabrovec, S.: Dolenjska grupa. *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo 1987., 29. – 119.

Grahek, L.: 14.1 Orehova vas. Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem, *Katalogi in monografije* 40 2014., 249. – 274.

Grahek, L.: Early La Tène Graves from Orehova vas near Maribor. *Arheološki vestnik* 66 2015., 293. – 316.

Grahek, L.: Newly discovered graves from the Early and Late Iron Age at Vir pri Stični. *Arheološki vestnik* 68 2017., 197. – 244.

Hauschild, M.: “Celticised” or “Assimilated”? In Search of Foreign and Indigenous People at the Time of the Celtic Migrations. *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*, *Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica* II 2010., 171. – 180.

Jerem, E.G.: The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. *Acta Archaeologica* XX 1968., 159. – 208.

Jerem, E.G.: Zur Geschichte des Späten Eisenzeit in Transdanubien. Späteisenzeitliche Grabfunde vom Beremend (Komitat Baranya). *Acta Archaeologica* XXV 1973., 5. – 86.

Jovanović, B.: Keltska kultura u Jugoslaviji. Uvod. *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo 1987., 805. – 814.

Jovanović, B.: Istočna grupa. *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo 1987., 815. – 854.

Kern, A. i Grömer, K.: Early Iron Age Headdress in the Central and Eastern Alpine Area. *Tiarae, Diadems and Headdresses in the Ancient Mediterranean Cultures*, Monografias del semar de Valencia III 2014., 69. – 78.

Ložnjak Dizdar, D.: Odnos daljske i bosutske grupe na prostoru hrvatskog Podunavlja na početku starijega željeznog doba. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu Vol. 21. No.1 2004., 19. – 36.

Lubšina Tušek, M. i Kavur, B.: A sword between. The Celtic warriors grave from Srednica in North-Eastern Slovenia. *Keltske študija II* 2009., 125. – 142.

Lubšina Tušek, M. i Kavur, B.: Srednica near Ptuj. A contribution to the beginning of the La Tène period in Eastern Slovenia. *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea.*, Kopar i Beograd 2011., 31. – 50.

Ljuština, M.: The Late Hallstatt Communities in the Serbian Part of the Danub Basin. *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*, Bibliotheca Musei Marisensis Seria Archaeologica II 2010., 59. – 78.

Ljuština, M. i Spasić, M.: Celtic Newcomers between Traditional and Fashionable: Graves 63 and 67 from Karaburma. *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*, Târgu Mureş 2012., 367. – 376.

Ljuština, M.: Southern fringe of the Carpathian Basin during the 4th century BC and the first contacts with the La Tène world: the case study of the Belgrade Confluence, Serbia. *Acta Archaeologica Carpathica XLVIII* 2013., 87. – 110.

Majnarić-Pandžić, N.: Brončano i željezno doba. *Prapovijest*, Zagreb 1998., 161. – 369.

Majnarić-Pandžić, N., Šlaus, M. i Jurišić, M.: Ein späthallstattzeitliches Gräberfeld in Vinkovci (Nordostkroatien) und das Problem eines neuen Phänomens der Pferdeausstattung in diesem Gebiet. *Germania* 81 2003., 481. – 510.

Majnarić-Pandžić, N.: On the South Pannonian Population in the Late Iron Age. *Keltske študija II* 2009., 235. – 246.

Marić, A.: Nova interpretacija groba sa skeletnim ukopom žene iz mlađeg željeznog doba s Kamenjače u Brezi kod Sarajeva. *Godišnjak* 44 2015., 143. – 157.

Medović, P.: *Stubarlija – Nekropola naselja Feudvar*. Novi Sad 2007.

Megaw, J.V.S.: *Art of the European Iron Age*. Bath 1970.

Mlinar, M. i Gerbec, T.: *Keltskih konj topót – Najdišće Bizjakova hiša v Kobaridu*. Tolmin 2012.

Popović, P.: Early La Tène Between Pannonia and the Balkans. *Starinar* 47 1996., 105. – 125.

Popović, P. i Jovanović, B.: La sepulture 1-3/378 de la nécropole de Pećine près de Kostolac. *Balkanica* 35 2005., 23. – 34.

Potrebica, H. i Dizdar, M.: Prilog poznavanju naseljenosti Vinkovaca i okolicu u starijem željeznom dobu. *Prilozi Instituta za arheologiju Zagrebu Vol.19. No.1* 2002., 79. – 100.

Potrebica, H.: Požeška kotlina i Donja Dolina u komunikacijskoj mreži starijeg željeznog doba. *Opuscula Archaeologica* 27 2003., 217. – 242.

Potrebica, H. i Dizdar, M.: Celts and La Tène Culture – a view from the periphery. *Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* 31 2011., 165. – 172.

Potrebica, H.: Požeška kotlina – europsko kulturno središte (arheološka perspektiva). *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 1 2012., 185. – 208.

Potrebica, H.: *Kneževi željeznog doba.* Zagreb 2013.

Potrebica, H. i Dizdar, M.: Late Hallstatt and Early La Tène gold and silver beads in southeast Pannonia. *Celtic Art in Europe*, Oxford 2014.

Ramsl, P.C.: Iron Age Identities in Central Europe: some initial approaches. *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to identity in the European Iron Age: Integrating South-Eastern Europe into the debate*, Oxford 2014., 200. – 208.

Rustoiu, A.: The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. *Intercommunity Communication Strategies. Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*, Târgu Mureş 2012., 357. – 390.

Rustoiu, A. i Berecki, S.: Celtic Elites and Craftsmen: Mobility and Technological Transfer during the Late Iron Age in the Eastern and South-Eastern Carpathian Basin. *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin*, Târgu Mureş 2014., 249. – 278.

Rustoiu, A.: Amphora-Shaped Glass and Coral Beads. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 45 2015., 365. – 377.

Rustoiu, A. i Berecki, S.: Cultural encounters and fluid identities in the eastern Carpathian Basin in the 4th – 3rd centuries BC. *Cultural encounters in Iron Age Europe*, Budimpešta 2016., 285. – 304.

Stipančić, P., Križ, B. i Guštin, M.: Novo mesto – Kapiteljska njiva. The earliest La Tène graves in Novo mesto. *The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World*, u tisku, 31. – 46.

Tecco Hvala, S.: Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti. *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 26 2012.

Teržan, B.: Eine latèneartige Fremdform im hallstädtischen Vače. *Keltske študija* II 2009., 85. – 99.

Vasić, R.: Srednjepodunavska regija. Uvod. Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987., 531. – 532.

Vasić, R.: Daljska grupa. Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987., 533. -535.

Vasić, R.: Bosutska grupa. Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987., 536. – 554.

Vasić, R.: Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa. Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987., 555. – 558.